

АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ КАО ЕКУМЕНСКИ КОСМОТВОРАЦ

Ἐνὶ κόσμῳ κοσμίσαντα πάντας ἀνθρώπους μίᾳ ἐκκείῳ
ἱερωσίᾳ καὶ μίᾳ ἐδάδαῳ διαίτης καταστήσαι.

Plut. *De Alex. M. fort.* etc. 342 A

I АРИСТОТЕЛ КАО ВЛАДАР ЕКУМЕНЕ У ТЕОРИЈИ И АЛЕКСАНДАР КАО ВЛАДАР ЊЕН У ПРАКСИ

Што важи за Аристотела као мислиоца који у историском ланцу хеленског духовног живота претставља истовремено и завршни и почетни колут, јер стоји на граници двеју светских епоха: својом ученошћу он припада старој Хелади, а својим научним космополитизмом навешћује скорашњи долазак хеленизма, — то важи и за његова ученика Александра, који затвара епоху политичког и културног првенства старе Хеладе, а отвара епоху новог историског живота, епоху хеленизма, у којој големи народи напола варварски или одгајени у старим и Хеленима слабо познатим културама улазе у коло хеленизма, те хеленска култура постаје екуменском културом. „Unus ac solus methodi artifex“ (Меланхтон), Аристотел није идеје тражио у наднебесју, изван ствари и лица, него их налазио у самим стварима и лицима као иманентне законе емпириског постојања, па је зато, кад се Македонија развила у земљу мисије и заблестала као звезда претходница, идеју политичког уједињења људи сагледао у македонском краљевићу и својим васпитачким знањем и својим духом спремао га за великог практичара као остваривача поменуте идеје. Јер, Александар није философирао у дијалозима и расправама него својим светско-историским подвизима и делима, и у свему такву философирању свагда се понашао философски (Plut. *De Alex. M. fort.* etc. 331 F, 332 EF—333 A). У хеленској историји IV-ог века било је поједињих појава у политичком, просветном и привредном животу које су потстицале на решавање европско-азиског проблема, али решење што га је дао Александар може се објаснити само његовим личним космотворним прегалаштвом и, ако ико, он најбоље показује колико улога личности може бити пресудна за даљи ток историског живота.

У Сократа, у чије дубоке и буљаве очи као да је сав хеленски историски живот, од Хомера до њега, збијао зраке да засветле светлошћу самосазнања и запламте пламеном самосвести целокупног хеленског народа, човек побеђује у себи животињу и дух стиче власт над чулним животом. У Платона, Сократова ученика, држава има оправдања само утолико уколико може да послужи идеји Добра, која премаша државну идеју и, поред патриотских дужности, намеће и дужности општечовечанске, и његов је идеал држава која је задахнута правилношћу васељенске целине. У Аристотела, Платонова ученика, хеленска мисао достиже кулминацију свога процвата, јер је он цео хеленски свет обухватио у својим политичким и целу природу у својим природњачким списима, и зато га је К. Маркс и назвао Александром Македонским хеленске философије¹). У Александра, Аристотелова ученика, човек својом вољом, израслом из философске мисли која се удружила с политичком моћи, добива све битке и савлађује дотад негледане и несавлађиване просторе.

Та четири велика човека везана су духовном генеалогском везом. Они нису ученици један другог у ужем смислу, него су историски ученици. Њихово прегалаштво и стваралаштво претстављају један сасвим логичан ланац развика. Ако је Сократ — као што лепо каже Е. Целер — бујна клица, Платон раскошан цвет, а Аристотел зрео плод хеленске философије²), онда је Александар разносач и сејач тога плода по целој екумени и зидар основа прве екуменске културе, а ова није друго него ентелехија, тј. усавршетак и остварак, целокупне хеленске историје. То је само највиши степен развика хеленске самосвести, најдаљи домет хеленске просвете, која претставља непрестано подвргавање Диониса Аполону, алогичког логичком, квантитета квалитету, страсти уму, снаге облику, полиса космополису.

Најранији хеленски мислиоци појављују се већ као државници и народни вођи, и они се уздижу до владара екумене и одредника живота као теоретичари, јер се до тога, због жупске ускоће својих држава, нису могли уздићи као практичари. Страсне речи Хераклита Ефешанина, праоца дијалектичког материјализма: „Један ми вреди десет хиљада ако је најбољи“³), затим Есхилова слика врховног државног руководиоца (*πρωτάτης*), кога хор преклиње речима

ал' ти си држава, ти народ, пук,
ти владар с влашћу бескрајном,

1) Маркс—Енгелс *Дела*, т. I 1, стр. 13 (на руском)

2) E. Zeller *Philosophie der Griechen*, II. Teil I. Abt., Leipzig 1922⁵, pg. 42.

3) H. Diels *Fragm. der Vorsokratiker*, Berlin 1934⁵, pg. 33.

а он тешкоћу своје одлуке о рату и миру обележава одговором

за твоју срећу морам оштрим очима
да у дубину бриге, као ронилац,
дубоко зароним

(*Suppl.* 963, 370—71, 407—09⁴).

као и Платонова чежња за философима који би требало да буду владари и за владарима који би требало да буду философи, — све то изражава једну од основних идеја и сила које су, поред социјално-економских, кретале и одређивале историју политичког живота у Хеладима.

Већ Пиндар истиче да државу одржавају само ἀγαθοί (*Pyth.* X 71) и σοφοί (*Pyth.* II 66 ss), тј. способни и паметни. Цртањем особина појединих владара — Хијерона, Терона, Аркесилаја, најславнији хорски лиричар дао је слику узорних владалаца, и његове посете угледним сицилским владарима могу се узети као антиципација доцнијих Платонових посета сицилским самодршцима, као и Аристотелових веза са Хермијом, владарем у Асу, и са Филипом, краљем македонским. Пиндаров каталог основних владарских врлина допуњавали су и развијали Исократ у *Похвали Еуагори* и три Сократова ученика: оснивач Академије у *Држави*, *Државнику* и *Законима*, Антистен у списима *Кир* или *О краљевству*, *Менексен* или *О управљању*, *Архелај* или *О краљевству* (*Diog. L.* VI 16, 18) и Ксенофонт у *Агесилају*, где слави дела и врлине и даје општу похвалну карактеристику спартанскога краља, затим у *Хијерону* или *Тиранину*, где сиракушки тиранин Хијерон разлаже тежак положај владара, а песник Симонид показује да владар ипак може стећи оданост и љубав својих поданика, и најзад у *Кируједији*, где живот и дела Кира Старијега приказује као живот идеална владара и војсковође, који је по свом правом бићу Хелен, одваспитан у Спарти, образован према Сократовим начелима. *Кируједија* је философско-политички роман, у коме писац с идеализмом философа и с реализмом посматрача и практичара осветљује и развија сократску мисао да је образован човек позван и једини истински оспособљен за врховног државног руководиоца, и он таква руководиоца, оличеног у Киру Старијем, оснивачу персиске државе, противставља другом, који је само спољашњим приликама доспео до највише власти.

А Аристотел, теориски оснивач духовне екумене, који је васељену философски ујединио у државу са богом као врховним руководиоцем на челу, мислио је и мисао не само

⁴) Вид. моју студију *Етика и политика у Есхиловој трагедији*, Посебних издања Срп. К. Акад. књ. СХІХ, Београд 1937, стр. 21—23.

о политичком уједињењу свију Хелена него и њиховој власти над осталим народима:

„Али хеленски народ, као што по географском положају држи средину (тј. између европских и азиских народа), тако саставља одлике и једних и других: он је и храбар и разуман. Стога је он непрестано и слободан, и одликује се најбољим државним уредбама, а да је уједињен у једну државу, могао би владати над свима народима“ (*Polit.* VII p. 1327 b 29 ss).

Аристотел је припремио уједињење Хелена тиме што је васпитао Александра, упознао га не само са свима потребним наукама, са хеленским духовним вредностима, са хеленским политичким животом и политичким теоријама, него га и задахнуо свим етосом хеленског просветног стваралаштва, као и хероизмом какав је он опевао у својој *Химни Врлини*⁵). Два у тој химни поменута јунака лебдеће ученику пред очима на његову освајачком и ослобођивачком путу, Херакле и Ахилеј, у којима је он поштовао своје претке, јер је с очеве стране био Хераклид (= потомак Хераклов), а с материне Бакид (= потомак Ахилејев). У њему се трезвена храброст и дуративна делотворност Хераклова ујединила са жустром и жестоком, напрасном и плаховитом страсношћу Ахилејевом. Песму о срџби Ахилејевој он ће свагда и свугде стављати под свој душек и панхеленски осветнички рат против Персије отпочети као обнову Тројанскога рата. Александрова жеља да буде други Ахилеј испунила се у његову пријатељском односу према Хефестиону, који је, поред Клита, био командант македонске коњице. Кад је стигао гробу Ахилејеву, принео је на њему жртву, а то исто учинио је и Хефестион на гробу Патроклову. А кад је Хефестион умро, Александар је, као некад и Ахилеј у жалости за Патроком, одрезао своју косу и три дана провео без јела и пића и, напослетку, као Ахилеј у част Патрокла, приредио велику ломачу. Као смрт Ахилејева и смрт Патроклова, тако су повезане и смрти њихових позних последника, Хефестиона и Александра. Као Ахилеју, судбина је и Александру наменила да свој кратки живот не проведе у осами, него у лепоти и сјају што га само пријатељство даје. Плутархова вест да је и положај највећег града што га је Александар основао, тј. положај Александрије у Египту, био одређен Хомеровим стиховима о острву Фару (*Одис.* IV 354—355) показује како је Хомер

⁵) О етичком значају те химне вид. моју расправу *Аристотелово етичко учење с обзиром на историјско-етичко народно предање*, Глас Срп. Краљ. Академије 184 (1940), 141—144.

био пресудан и за поједине политичке одлуке Аристотелова ученика.

Сусрет Аристотелов с младим Александром био је један од највећих тренутака у историји човечанства. То је био сусрет философскога генија с потоњим војничким и космотворним генијем, и та два највећа Балканца, планински статички син Никомахов и урагански динамични и стихиски импулсивни син Филипов, својом делатношћу даће не само садржај и облик своме времену него ће својим победама — ученик у војничкој и освајачкој и учитељ у философској области — постати и пресудни одредници доцнијег развитака европске просвете. Као Ђамбатиста Вико, који је хтео да more metaphysico заснује вечну, идеалну историју, па је успут, и не хотећи, ударио камен темељац за свако даље изучавање у области философије историје⁶⁾, тако је и Аристотел, који је био решио да Александра образује и спреми за ујединитеља свију Хелена, образовао уствари, и не слутећи то, потоњег ујединитеља и владара Екумене.

Александар је од Аристотела научио да је потчињавање страних народа својој власти оправдано само онда ако им то потчињавање помаже да се успну до вишег облика живота. Као његов предак Херакле, који је, идући по хесперидске јабуке, дошао у Египат, одбранио се од свирепога краља Бусирида и савладао га, и освојио Троаду, Лидију, Мисију, допро далеко на север, у скитску земљу, и савладао краља Арака, и на тим походима одликовао се као освајач, оснивач градова и колонизатор, и увео мир на земљи уништавањем различних немани, тако је и Александар хтео да као политички владалац донесе човечанству мир и створи услове за миран развитак и напредак. Он није Исток освајао као Асирци и Персијанци да народи раде да би господарска класа уживала, него да држава и народи, поступним стицањем права и слобода и развијањем свог националног бића у границама што их изискује заједнички мир, могу стећи оно што је сврха живота и смисао државе: срећан и напредан живот. То је била велика идеја којом се он руководио при оснивању екуменске државе. А један од главних услова за њено оснивање било је напуштање догме о супротности Хелена и варвара, а то је идеја која је његова учитеља, Аристотела, изазвала да најоштрије противречи оснивачу таква поретка, јер је Аристотел хтео да одгаја само слободне и самосталне политичаре за хеленску градску државу, а не чиновнике за Александрову монархију. Идеја о екуменској држави никад није могла понићи у глави једног Хелена старога кова, него само у духу човека из

⁶⁾ R. Peters *Der Aufbau der Weltgeschichte bei Giambattista Vico*, Stuttgart und Berlin 1929, pg. 212.

племена које је хеленски шовинизам обележавао као варварско, а тај човек је, иако припадник таква племена, далеко гледао преко видика Хелена и осталих појединих народа.

Што је Александар из македонске балканске државе створио екуменску империју, за то га није потстакао ни утицај учитељев, ни пример његова оца. Идеја о екуменској држави и њено остварење јесу Александрово сопствено дело.

II ПРЕСТАНАК ХЕЛЕНСКЕ ПОЛИТИЧКЕ И ЕКОНОМСКЕ САМОСТАЛНОСТИ

„Највећи унутрашњи процват Хеладе — писао је К. Марк — пада у Периклово доба, а највиши спољашњи у доба Александрово“⁷⁾. Политичка револуција коју је Александар изазвао својом владавином била је највећа револуција што ју је свет видео пре Римскога царства: битни политички чиниоци у свету неће више бити ни Хелада са својим до виртуозности развијеним системом супарничких градских држава ни Персија, него Македонија и нове војничке монархије што ће се приметити и развити после Александрове смрти.

Александрова светско-историска мисија није била у томе да заустави политичко растурање Хеладе, него да големе и драгоцене тековине хеленскога духа рашири у све крајеве света и да им, уопште, обезбеди трајност за доцнија покољења.

Кад је син Филип из своје малене Македоније улетео у хеленску и екуменску историју и, као валовита водена маса набујале реке, стао да руши све труле и дотрајале бране, Хелени су већ били морално разглобљени, војнички и политички растројени и у свом стваралаштву исцрпени. Имали су за собом неуништиву славу и блиставу просвету, а то се не тече без жртава. Оно збијање свих снага за генијалан полет фаеонтскога хероизма, затим оно неупоредиво прометејско остваривање унутрашњих идеала свега што је најлепше и најбоље, оно беспримерно орфејско одуховљавање камене материје на храмовима и статуама, и струјање исте одуховљености кроз ритме и мисли величанствених уметности и мудрости, то је најблиставија слика човечанства, и она од Хеладе чини једну владавину богова у историји света. Али вихоровито темпо тих големих напора што га је хеленски народ показивао до Александрова доласка морао је изгубити свако мерило, морао се преврнути и напоследку доспети у стање неисцељиве исцрпености. У низу неколико нараштаја цело хеленско разноврсно и многолико и неупоредиво интензивно стваралаштво треперило је грозничавом

⁷⁾ Дела, т. I, 1938, стр. 180 (на руском).

генијалношћу, остављајући за собом најдрагоценије споменике људскога духа, али и велико сустајање, немоћан умор и дугу изнемоглост, после које нема више придицања ни прибирања снаге. Невероватно је шта је све и у коликом интензитету само за неколико нараштаја створио хеленски народ на оној малој парцели планете! Човеку се чини као да нека необјашњива и неисцрпна радијумова со у спинтарископу хеленскога духа нештедице вековима израчава цела звездана јата најразличнијих и неизбројних истина и лепота! Та сјајна оргија готово надземаљског стваралаштва догодила се у људској историји само једаред, и ограничила се само на Хеладу, шта више само на Атику и њено становништво, а ово је припадало јонском племену, духовно најживахнијем од свију хеленских племена. Хеленска просвета била је уствари јонска просвета, и ниједно племе ни пре ни после у историји није родило толико генија као јонско. Да поменемо само философско стваралаштво: Талет, Анаксимандар, Анаксимен, Питагора, Хераклит, Ксенофан, Парменид, Зенон, Мелис, Анаксагора, Леукип, Демокрит, Протагора, Сократ, Платон, Аристотел, Антистен, Епикур, — сви су они јонскога порекла.

Настаје питање: треба ли Александра, као Јован Дучић, оптуживати да је Хеладу смањео, да је у граду Есхила, Софокла и Фидије погасио све ватре живота и Паладу Атену повео са собом као македонску хетеру?

Своју политичку независност Атина није изгубила због Филипових и Александрових победа, него због моралне слабости робовласничке демократије, која се, у својој неограниченој слободи кретања, изметнула у индивидуалистичку разулареност и тако расцепкала своје снаге. И зато се државници који су бранили политику атинске македонске странке не могу осуђивати као тобоже слаби родољуби, јер хегемонију и победу Македоније доиста су тражили општи интереси потоње цивилизације. Као кремен искру, као морска харбуна ветар, као ноћ зору, само је Македонија, са својом хармонијом „самосвојности и задружности“⁸⁾ и са својом дуго, историски и физиолошки, сакупљаном, чуваном и унапређиваном народном снагом, носила у себи будућност и, у тадашњој светско-историској констелацији, могла хеленску, а то значи највишу човечанску, мисао пренети на Исток и њоме отуда оплодити све четири стране света. Балканска Хелада није више имала снаге да се усамљена одржи на својој олимпској висини, јер је у свом дотад невиђеном свестраном стваралаштву напоследку клонула и у својој политичкој и социјалној анархији, у хаосу унутрашњих, до

⁸⁾ П. Скок—М. Будимир *Балканска судбина у Књижи о Балкану* I (1936), стр. 402.

крајњих граница заоштрених противречности, изгубила крила којима се некад узнела до богова, али је још имала светлости да њоме озари цео свет. Место хеленских истрошених аутономних градских држава свитаће нови градови које ће македонски и хеленски врховни руководилац, где год се зауставе његове фаланге и његови ескадрони, као древни Кадмо змајске зубе, сејати за собом, летећи као омађијан соко, не месом него перјем, од славе до славе, шаљући хеленским боговима трофеје и материјалним и духовним концима везујући Европу, Азију и Африку у једну велику целину, да би сви народи у њој били само органи веће целине — организма човечанства. Клице пропадања хеленске самосталности лежале су већ у целом историском развоју, који је математичком тачношћу судбинске нужности ишао својим током, као и у бићу његових вулканско-генијалних носилаца, који су се трошили у изобиљу натчовечанских задахнућа и зато брзо сагорели. Али је остала њихова просвета, и само Александров мач и сарисе његових неодољивих фаланги могли су јој дати најбољу заштиту.

III АЛЕКСАНДРОВА КОСМОТВОРНА ДЕЛАТНОСТ

Једно од главних обележја IV-ог века јесте и *шежња за системом и синтезом*. После монистичких теза догматичког V-ог века Платон и његов ученик Аристотел стварају синтезу: учитељ синтетише Хераклита и Парменида, Киничаре и Кирењане, а ученик свога учитеља и Демокрита. У томе синтетисању они налазе средину као везу: Платон је открива између бића и небића, између ума и појуде, између добра и зла и других супротности, а његов ученик диже чак до начела врлине. Тима монументалним мислиоцима и конструктивним синтетичарима одговара Александар, ученик Аристотелов: сам синтеза изванредне виталности својих родитеља: чудесне енергије свога оца, с једне стране, а с друге демонског огња своје полуварварске мајке, која се већ као девојка страсно предавала оргијастичким култовима Диониса, бога заноса и чежње за просторима и даљинама (Plut. Alex. 2) —, Александар је постао синтетичар *sui generis*. Још у Мијези он је стекао жељу да Хелене политички уједини и хеленску просвету, коју му је учитељ отворио, да рашири по целој екумени.

С тежњом за системом и синтезом појављује се и *шежња за величином, целином и јединством*. Као Платон што човеку као моралном бићу хоће да одреди положај с обзиром на целину и јединство државе и на поредак у њој, тако и Аристотел, у времену хеленског барокног стила, у етици и уметности цени оно што је велико, оно из чега

зрачи μεγαλοπρέπεια = великодушност, μεγαλοψυχία = понос, μέγεθος = величина (Eth. Nic. II 1107 b 16—1108 a 1, 1122 a 18—1125 a 35); он и природу, која се, у својој тежњи за бићем, у непрекидној лествици од најнижих поступно диже до све виших облика земаљскога живота; схвата као једну целину; целина је за њега и уметничко дело које се претставља као поредак, и као епопеја и трагедија захтева завршеност и целину, јединство и величину радње (*De arte p.* 1450 b 21 ss, 1458 a 17 ss, *Metaph.* 1023 b 26); целина је и држава у којој су различни устави, ако је у њима пресудна корист целине, сви ваљани, а ниједан није оправдан ако део који држи власт и управу државну одбацује опште добро (*Polit.* III 1279 a 28: τὸ κοινὸν συμφέρον) и тежи само за својом посебном коришћу (τὸ ἴδιον). Тај смисао за целину и јединство показује и универсални дух Александров: он се огледа у његовој космотетској тежњи за целином, за складним саставом, за складом појединих у јединство уређених делова екумене (*Plut. De Alex. M. fort.* etc. 329 BC: κοινὸς ἀρμόστῆς καὶ διαλλακτῆς τῶν ὅλων).

Пошто је остварио панхеленску мисао, Александар је нашао нов циљ и с њиме политичку норму у самом себи. Он је, додуше, источне земље задобио мачем, али његов циљ није потчињавање, него ослобођавање народа из окова источњачког деспотизма, отварање пута хеленској просвети да се развије у просвету екуменску и спајање Хелена и „варвара“ брисањем разлика између њих и признавањем сваке народности, њених обичаја, закона и религије. Ученик Аристотела, синтетичара знања, он је хтео не само да хеленску просвету пренесе на Исток него и да природу и културу Азије отвори Хеленима и Македонцима, другим речима као посредник да изврши синтезу Истока и Запада, да помири победнике и побеђене, да уједини те супротности, да Македонце и Хелене стопа с Персијанцима, Међанима и другим Иранцима. Своју најдубљу мисао он је изрекао у помирбеној гозби у Опиду, где се, уз остале племените жеље, молио боговима „за слогу и државну заједницу Македонаца и Персијанаца“ (*Arr. Anab.* VII, 11, 9: ὁμόνοιαν τε καὶ κοινωνίαν τῆς ἀρχῆς Μακεδόσι καὶ Πέρσαις⁹⁾). Као бог Дионис који је са својом пратњом пролазио кроз различне земље, развијао окове ропства и ширио своју власт, распростраио неговање лозе и познавање плодова, оснивао градове и давао законе, као свемоћан чаробник преображавао и себе и друге, брисао разлике и границе народа, захтевао инстинктивну психичку повезаност својих поштовалаца и опраштао се с једним краљевима, народима и градовима да би похо-

⁹⁾ Вид. и *Plut. De Alex. M. fort.* etc. 330 E: πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην καὶ κοινωνίαν πρὸς ἀλλήλους παρασκευάσαι διανοηθέντα.

дио друге, — тако је поступао и геније древнога космотворца из Македоније.

Да поменемо само најмаркантније потезе. Његова жељидба Роксаном, ћерком Бактранина Оксијарта, сукоб с Калистеном, величанствене свадбе у Суси, где он сам, осим Парисатиде, узима за жену и Статиру, старију, а Хефестион Дрипетиду, млађу Даријеву ћерку, а осамдесет угледних македонских официра жене се најугледнијим ћеркама иранског племства и више од десет хиљада осталих македонских бораца иранским девојкама, па фаланга од тридесет хиљада младих Иранаца којима је дао име Потомци, да као нов армиски подмладак, попуне језгру македонске војске, — све то нису биле провале бесне деспотске природе, него планско-политички и, више него то, светско-историски потези у служби државе која је претстављала прво екуменско јединство. Јер, од персиске многонародне империје и ранијих империја Александрова монархија разликовала се не само квантитативно, тј. тиме што хоће да у једној јединственој политичкој организацији обухвати целокупно човечанство, него и квалитативно. Док персиска империја није била друго него спољашњи агрегат великог броја различних народа којима је било заједничко само то што су сви на исти начин били робови само једног народа, у народа Александрове државе и његових наследника, како у оних на обалама Јаксарта тако и у оних на обалама Нила, створило се више јединство моде, лепог понашања и образованости. Космотетски геније Александров види се нарочито у томе што после његове смрти народи на истоку нису учинили никакав покушај да успоставе раније стање, јер је космотворца умео да их помири с новим политичким поретком.

Јер, супротно Аристотелу, за кога су сви варвари по природи робови, и који је свога ученика саветовао да Хеленима буде вођа, а варварима господар (frg. 658 R), Александар се, по Ератостенову сведочанству у Страбона (I 66), понашао у сагласности с панхеленским учитељем Хомером, који човечанство није делио на Хелене и варваре, те се као македонски краљ и панхеленски вођ *јосћейено преображавао* у врховног руководиоца планетарне државе. После победе код Иса (год. 333-е) Александар све више напушта Филипову традицију које су се држали стари Македонци, који више нису знали шта њихов краљ хоће. До Иса Александар је био слободан, али после Иса он је постао роб демона које је сам разобручио. Као македонски краљ и панхеленски вођ он је отпочео борбу коју му је отац оставио као највеће наследство. Али демонија освајача и демонија космогета гониле су га све даље, и он је ускоро смео с ума смотрене планове очеве и прихватио борбу најпре за власт над Азијом, а затим над целим светом. Тако се победник

над персиским царством морао предати тражењу и налажењу синтезе двају светова, и није марио што га више не схватају официри из Филипове школе. Ни Антипатар, велики генерал из Филипова времена и краљев заменик за све области у Европи, није више разумевао свога краља и са зебњом у срцу пратио је његове кораке. Нису га разумевали ни његови пратиоци на освајачком путу. Стари Парменион, први његов паладин и већ Филипов најбољи војсковођа, који је сматрао да су победом код Иса испуњени Филипови најсмелији планови, и Парменионов син Филота, коњички генерал, и верни Клит, и Калистен, нећак Аристотелов, који је с вођом Хелена пошао да хеленском свету објави његову славу, легосе у гроб, јер су се усудили да стају на пут краљевим тајним сновима. Вођ македонско-хеленске симахије налази да је панхеленски осветнички рат против Персије завршен, те полази својим путевима, јер су му се наметали нови политички задаци. Осећање победе која је превазишла све наде, бедан крај персиске морнарице, задобијање неизмерног блага које му је отворило нове могућности, триумфалан долазак у области у које пре њега још није ступила никаква војска са Запада, — све то младом освајачу даје крила за лет у неслућене нове победе. Ту почиње његова *космотворачка* и *космокрајторска каријера*.

Носећи ожиљке од рана задобивених у борбама за нов и виши поредак у Хелад и Азији, он је доиста свугде не само одавао пошту религиозним и националним осећањима народа који су били у саставу египатске и персиске државе него и сам приносио жртве њиховим државним боговима, подизао порушене храмове и зидао нове. Више или мање званичним признавањем најразличнијих религија он је крчио пут религиозном синкретизму доцнијег времена и припремао дуготрајан период религиозне трпељивости. У Тиру он приноси жртву Мелкарту—Хераклу, државном богу. У Египту, где га је народ са свештеницима дочекао као спасиоца који га је избавио из персиског јарма, он одаје пошту боговима Амону, Осириду, Исиди и Хору и приноси жртву Апиду и прима функцију фараона, уз помоћ неимара Динократа оснива град коме, као већ Филип својим насељима, даје своје име и унапређује египатске култове и омогућује даљи развитак египатске културе, али, у исти мах, ствара услове и за одомаћивање хеленске просвете у Египту. Ради оправдања својих смелих планова он, као његови преци Персеј и Херакле, долази Амонову пророчишту, где га врховни свештеник, у складу с традицијом по којој је фараон важио као оваплоћење бога, прогласи за божјега сина. Тиме је Александар добио божанску санкцију за своју нову политику и за свој нови положај, који га је далеко дигао изнад македонскога краљевства и врховнога старешинства Коринт-

ског савеза. У Бабилоу, прастарој метрополи Истока, која је после цара Хамурабија задобила централан положај у Азији, он наређује да се подигне Мардуков храм, који је Ксерксе, враћајући се из Хеладе год. 479-е, разорио, и Мардуку, старом земљорадничком богу, господару изобиља, богатства и богате летине, а доцније „великом владару“, „господару неба и земље“, моћном ратнику и врховном државном богу, који је с владавином над Бабилоном давао и владавину над „четирма деловима света“, приноси жртву.

У Бабилоу македонски краљ и панхеленски вођа престаје да буде оно што је дотад био и постаје наследник персиског цара, који се називао „велики цар“ или „цар над царевима“, или „цар земаља“ или „господар свих људи — од сунчева изласка до заласка“. Македонски злаћани лептирак оставља у Бабилоу сиву чаурицу да се из ње извије као „лептир века славнијега“ — као *симфоничар Европе, Азије и Африке*, као диригент многонародног екуменског оркестра, у коме сваки народ-инструмент има своју партитуру, и сам диригент као космотет и космократор. Македонска народна снага и хеленска просвета, као и традиције египатских фараона и бабилонских и персиских царева, под Александровом космотетском руком постају средство за стварање унутрашњег *јединства нове, екуменске, империје*.

А кад је Александар, на повратку из Индије, стигао у Бабилон, облици његова мишљења и делања пењали су се у неизмерно и зрачили су на све стране света. Великом победнику не само из освојених него и из неосвојених земаља долазе једне мисије да га поздраве и да му се поклоне, на пример из Картагине и Либије, и из Италије Брутијанци, Луканци и Тиренци, па чак и Римљани, који су у то доба војевали против Самнићана, а друге да га замоле за пријатељски савез, на пример ибериски, келтски, етиопски и скитски посланици. А кад је стигао у сам Бабилон, који је поново постао средиште земаља и народа, јер то не би могла постати ни Македонија нити икоји град балканске Хеладе, дошли су му и разни хеленски посланици да му честитају победе и срећан повратак из Индије.

Спајање Истока са Западом у Александровој империји изразило се и у *стварању једног заједничког језика*. Заједнички живот Македонаца и Хелена, који су се у Александровим градовима и у градовима његових наследника населили из најразличнијих крајева хеленскога света и заједно живели са домаћим становништвом, морао је тањити племенске разлике које су у отаџбини нарочито избијале у језику и праву, у религијским схватањима и обичајима. Тај процес нивелисања највише се вршио у области језика. Месни дијалекти морали су постепено слабити и нестајати, и с њиховим слабљењем и нестајањем припремало се зем-

љиште за један заједнички језик. У Александровој држави и у државама његових наследника такав језик постало је атичко наречје, које су песници, мислиоци и беседници облагородили за сва времена, и у коме се, као у суду, за столећа сабрало све што је култура имала да каже човечанству. То наречје, у коме се јонска лакоћа и слаткоћа спојиле с већом крепкоћом, разноличношћу и финоћом, већ је краљ Филип учинио језиком своје канцеларије. А кад је његов син тако силно размакао области хеленској привреди, трговини и просвети, оно је у његовој држави и у државама његових наследника постало државни језик. Тако је постао први светски језик, назван заједнички или општи (κοινή), јер се у двору, у школама, у кућама образованих људи није говорило, а нарочито није писало, другим језиком, него само њим. У томе нема разлике између Александрије и Антиохије. Такав језички развитак даје један од најречитијих доказа да је у оквиру хеленистичке културе владало јединство. Колика је била снага тога саобраћајног језика, види се по томе што је он из друштвеног живота прешао и у књижевност, где је нарочито захватио прозу, а месни дијалекти служили су за разговор у породици и у широким народним слојевима, а нарочито у томе што наречја данашњег хеленског језика, осим тсаконског у јужноисточном Пелопонесу, не продужују старих наречја, него се углавном оснивају на хеленистичком заједничком језику. А кад у Александрији за похелењену јеврејску општину, која више није разумевала свој матерински језик, свештени списи буду преведени на заједнички језик (Septuaginta), овај ће постати и орган хришћанске пропаганде и хришћанске књижевности.

IV ОТКРИВАЧКА ЖУДЊА И НЕПРЕСТАНО КРЕТАЊЕ НАПРЕД КАО ОДРЕДНИЦИ АЛЕКСАНДРОВА КОСМОТВОРАШТВА

Потстицаји и одредници од којих су Александрову космотетском раду долазили живот, кретање, снага и полет били су његова неугасна жудња да увек открива, упознаје и постиже нешто ново што треба уобличити и облагородити (Arr. *Anab.* I 3, 5, II 3, 1, III 1, 5, III 3, 1, IV 28, 4, V 2, 5, VII 1, 1, *Ind.* 20, 1: πόθος λαμβάνει αὐτόν; *Anab.* VII 19, 6: ἀπληστος τοῦ κτᾶσθαι τι ἀεὶ) и страст која га је непрестано гонила напред (*Anab.* V 25, 2: ἐπιθυμία τοῦ πρόσω ἵεναι). Те особине свог демонског бића он је са собом донео на свет, а историско време у коме је он живео одредило је примену тих особина. Као да су се у његовој демонској природи таложили сви још неиспуњени историски смерови и тежње и скупљала се сва на одржање живота неутрошена снага балканског човечанства, да би, кад јој дође време, не само

као одушка историских дубина и као израз свога времена него и као оруђе историске будућности, откривала нове истине, проналазила нове ствари, крчила нове путеве и стварала нове облике! Као светлост што је најприметнија особина звезда, и општи, неми мрак из којег је све у времену изишло и развило се главно обележје вечности, тако је жудња за новим, извор свега освајалаштва и стваралаштва, била најмоћнији покретач Александрове стваралачке активности.

А та активност била је чудесна, као и она у његова оца. Јер, у првој етапи свог изврсног не само освајачког него и државничког рада Филип задобија на Халкидици хеленска насеља једно за другим, постаје господар пангејских златних рудника, одакле ће добивати средства за извођење својих основа, и Македонију везује с Егејским Морем, у другој задобија Тракију до обале Црног Мора и Тесалију, најбогатију хеленску земљу, у трећој постаје члан Амфиктионског Већа, а у четвртој и последњој, после Херонеје, оснива и уређује Хеленски савез и као његов заштитник и вођ стиче хегемонију над Хеладом. Тако је он од Македоније, која је била од мора одвојена земља, без иједне знатније вароши, без индустрије и трговине, које би се могле поредити с индустријом и трговином у хеленским градовима, са снажним, слободним и за земљу везаним ратарима у отвореним селима, а у замковима с властелом која се начином живота мало разликовала од поменутих ратара, пуна високих планина обраслих непроходним шумама, у којима су живели медведи, зубри и лавови, направио прву силу у Европи, и зато је Теопомп у приступу свом делу о Филипу и могао рећи да „Европа још никад није родила таква човека какав је Филип, син Аминтин“. Као Филип, и Александар је низао успех за успехом. Никад не седећи скрштених руку, него увек у грозници рада и напора, витлан неодољивом силом свог ахилејског темперамента, дизан снагом која је с побеђеном тешкоћом, савладаном препоном и с постигнутим успехом непрестано расла, шибан стотинама освајачких жеља и немарских амбиција, које су се, као ватра, што су их постигнути успеси више хранили, све јаче разбуктавале, — македонски краљ је са својим фалангама, које су за таквим вођом ишле као за Дионисом хорови бакханата, чуда чинио. „Војинствени гениј свемогући“, он је сматрао да је за њега све приступачно и да све може освојити (Арг. IV 21, 3), и зато као да је, као прави син балканског тла, тражио

нека буде што бити не може.

Чинило се да „за његову ратничку делатност ниједан потхват није био немогућ“ (Арг. VII 15, 3), те су и његови борци сматрали да нема ничега што он не би смео да предузме

(*Arg. Ind.* 20, 11). Спремајући сваку борбу или војничку експедицију, чак и најмањи окршај, опрезно и са смотреним одмеравањем свих момената, он је свугде продирао без одмора и сустајања (*Dem. Ep.* I p. 1466: *πράττων, πορών, τολμών, οὐχὶ καθήμενος* и, куда год би прошао, крчио и узоравао земљиште на које ће пасти хеленско просветно семе. Као да се родио из сунчане утробе, или вечне природне силе, која никад не сустаје, он никад није знао за прекид и одмор, него је непрестано био први прегалац и први ртник, и зато је разумљиво што је више пута био рањаван: год. 333-е мачем у бедро у битки код Иса, 332-е тешко рањен у раме при опседању Газе, 329-е тешко погођен каменом у главу и врат при заузимању Кирупоља у Туркестану, 327-е рањен стрелом у раме пред првим градом у Кафиристану, исте године рањен стрелом у глежањ пред Масагом и 326-е опасно рањен стрелом у груди при јуришању на један утврђен град у борби с Малима. Од времена до времена жар његове импулсивне активности пробијао је као вулкан. Али аполонска и олимпска ведрина његова интелекта, Аристотелова васпитног дјела, као нека виша моћ слала је своје зраке у дубине те страсти, осветљавала јој судбинске путеве, и својом светлошћу и топлотом претварала је у нешто што се људима и народима чинило као надчовечанско, надприродно, божанско. У извршивању своје космотворне улоге Александар је свагда и свугде треперио хеленским стваралачким полетом. Јер, исти занос који је диктовао Хомерове хексаметре о Ахилеју, и управљао Орфејевим и Сапфиним терзијаном, мишицом маратонског и саламинског борца, Пиндаровом, Есхиловом и Херодотовом писаљком, Полигнотовом и Апеловом кичицом, Фидијиним, Алкаменовим и Лисиповим длетом, Иктиновим и Либановим шестаром, жубором Сократова разговора и громом Периклова говора, — тај исти занос управљао је и неодољивим копљем Аристотелова ученика.

Гоњен освајачком страшћу којом је задовољавао своју откривачку жудњу и непрестано гладан и жедан оног што је непознато, неиспитано и тајанствено, Александар је неодољиво и поуздано ишао напред, разастирјући се као зора поврх гора, од Граника, где је задобио власт над Малом Азијом, преко Сарда, Смирне, Ефеса, Халикарнаса, Милета, Фаселиде, Гордије и Анкаре у Киликију до Иса, где је Дарија потукао, па отуда преко Сирије и Палестине до Мемфиса и Амонове оазе, па отуда до Гаугамеле, где је год. 331-е над персиском војном силом сјајно однео пресудну победу, која претставља врхунац његових војничких дела, па отуда до Бабилона, Сусе, Персепоља, Пасаргаде, Егбатане до Партије, где је наишао на убијеног Дарија, тело му царски украсио и отпратио његовој матери да га сахрани

са свима царским почастима, па отуда као цар персиски преко Хирканије, Дрангијане, Арахосије (= Белуцистана), Бактријане, Согдијане (= Бухаре) све до реке Јаксарта (= Сир-Дарје). Напоследку, савлађујући све теренске запреке, кренуо је, год. 327-е, у Индију, која је за Македонце и Хелене била сасвим нов свет. Кад га је на обали Хифасиса, најисточније реке у Пенџабу, захватила жудња да пређе и ту реку и крене даље, овако је обележио циљ свога војевања:

„Не преостаје ми много земље до реке Ганга и до Источног Мора, а с овим је . . . Хирканско Море у очевидној вези, јер Велико Море (= Океан) окружује целу земљу. Још ћу Македонцима и савезницима доказати да је залив Индиског Мора у вези с Персиским Заливом, а Хирканија у вези са заливом Индиског Мора. Из Персиског Залива хоћемо с нашом морнарицом да опловимо Либију до Хераклових стубова, а отуда ће цела унутрашња Либија бити наша, а тако и цела Азија. Граница те власти поистоветиће се овде са границама што их је божанство ставило и земљи“ (Arr. *Anab.* V 26, 1—1).

Међутим, на обалама Хифасиса Александар се зауставио не зато што би он био клонуо, него зато што га је на то приморала војска. Јер, измучена седамдесетодневним олујама и тропским кишима, она више није могла да иде у нове, непознате и неизмерне даљине. Несавладљивог прегаоца ганула је стварна истина прости необоротиве исповести његових бораца, и он је попустио и повукао се на Хидасп.

Ту се, у новембру год. 326-е, укрцао на две хиљаде бродова и, с војском која је морнарицу пратила једном и другом обалом, спустио се низ Хидасп, Акесин и Инд. Као Дионис, који је триумфално ишао кроз Индију, Александар је, праћен својим борцима као поменути бог Сатирима, пловио низ Инд и после десетомесечне пловидбе, стигао до Патале, где је, чудећи се, *ошкрио* плиму и осеку, јер су те појаве у Егејском и Средоземном Мору сасвим незнатне и већини непознате, и пропловио оба велика Индова рукава да *ошкрије* и то који је од њих за пловидбу бољи. Пошто је адмиралу Неарху поверио откривачку и испитивачку пловидбу дуж персиске обале, кренуо је преко безводне гедросиске пустиње и, подносећи са својим војницима све тегобе пута, силну жегу, жеђ и глад, стигао после два месеца у Карманију и најзад у Пасаргаде и Персепољ. Тада

„зажели пловити низ Еуфрат и Тигар према Персиском Мору да види ушћа тих река, као пре ушћа Инда и тамошње море. Неки писци¹⁰⁾ кажу још и то да је намеравао

¹⁰⁾ К. Руф и Плутарх.

опловити већи део Арабије, Етиопију, Либију и Нумидију с ону страну горе Атланта према Гадири унутра у наше море и, кад подвргне под своју власт Либију и Картагину, да би се с правом звао царем Азије, јер персиски и медиски цареви који су господарили само незнатним делом Азије, називају се против права великим царевима. Одавде, кажу неки, намеравао је пловити у Еуксинско Море Ски-тима и у Меотско Језеро, а други до Сицилије и до рта Италије (Arr. *Anab.* VII 1, 1—3; вид. и *Ind.* 43).

Из свега што је наведено јасно избија тежња да се открије, уједини и организује цела екумена! У свима својим делима Александар је видео само увод у још веће дело. Поменуто тежњу, која се на први поглед чини веома фантастична, не бисмо смели одмах одбацити као утопију. Александар је, ипак, извршио необично крупна дела, тако да немамо разлога не веровати да би он крај дуга живота и крај слабих противника, заиста и остварио план за који је Римљанима, наследницима његове светске мисије, требало целих нараштаја.

Војни поход на Персију, Египат и Индију одређивала је, додуше, тежња за постизањем екуменске власти, али га је још више кретао и развигорски *размах ошкривачког нагона и научно-испитивачка радозналост* у Аристотелова ученика. Несумњиво је да је искуство стечено на његовим војнама знатно проширивало област хеленске науке, нарочито природних наука: ботанике, зоологије, метеорологије, географије¹¹) Страбон истиче да је Александар истраживањем источне половине света отворио географима ново поље рада (I 2, 1). Неарх, један од најближих Александрових сарадника, у свом *Извештају о иловидби дуж индиске и персиске обале* каже да је Александар при оцењивању својих науума подлегао жудњи да свагда извршује нешто ново и необично (Arr. *Ind.* 20, 2: ἐκνικῆσαι γὰρ αὐτῷ τὴν ἐπιθυμίην τοῦ καινόν τι αἰεὶ καὶ ἄτοπον ἐργάζεσθαι. А кад је нашао поморски пут од Индије до Еуфрата и својим извештајем о новим земљама с људима различите природе, са дотад непознатом флором и фауном, обрадовао је Александра толико да су га сузе облиле, те се он и Дивом Хелена и Амоном Либијаца заклињао да се Неархову извештају радује више него ли недавном освојењу целе Азије (Arr. *Ind.* 35). Та и таква радост и горе поменута жудња за откривањем нових области највише осветљују праву природу Александра као освајача

¹¹) Вид. Н. Bretzl *Botanische Forschungen des Alexanderzuges*, Leipzig 1903; J. Partsch *Des Aristoteles Buch „Ueber das Steigen des Nil“*, Abh. d. ächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Bd XXVII, Leipzig 1910. Вид и Plin. VIII 44; Theophr. *De plantis* 4. 4. 1; G. Loria *Le scienze esatte nell' antica Grecia*, Milano 1914².

и као космотворног организатора. Да се попуни Непархов извештај, на југ су послани *Архија*, *Андросиен* и *Хијерон* Еољанин да, пловећи поред Арабије, донесу вести о новим областима и покажу путове освајачу и трговцу, а ради откривања и проучавања непознатих области око Каспског Мора послан је *Хераклид*, син Аргејев. С Александровим отварањем пута у Индију врши се проучавање и те земље. То чине *Мегастиен*, анатолски Јоњанин, који је често боравио код Сибиртија, сатрапа Арахосије, и као изасланик Селеука Никатора више пута у дипломатској мисији путовао индиском краљу Чандрагупти и у четири књиге написао спис о географији, флори, фауни, кастама, религији и обичајима Индије (Arr. *Anab.* V б, 2, *Ind.* 5, 3, *Strab.* II 1, 9, XV 1, 36), затим *Дајимах* из Платеје, кога је сирски краљ Антиох Сотер (293—261) слао у Индију Аминдтрогхату, Чандрагуптину наследнику (*Strab.* 68, 70, 72, 74, 75, 690), и *Дионисије*, кога је у Индију слао Птолемеј Филадельф (*Plin. H. n.* VI 21, 3). Новооткривене земље и народе на обалама Јаксарга описивао је *Демодаманти* из Милета, стратег за владавине Селеука I-ог и Антиоха I-ог, а о Етиопији су писали извештаје *Филон*, адмирал Птолемеја I-ог, *Далион* и *Симонид* (*Plin.* VI 183).

Значајну одлику своје откривачке и организаторске активности показао је Александар нарочито у томе што је хеленском привредном животу отворио Египат све до првога катаракта и Предњу Азију све до Индије, обезбедио му нове поморске путеве, пронашао нове руднике злата, сребра и соли¹²). У освојеним земљама старао се нарочито за то да унапреди привредни живот. Како је у Месопотамији основни облик привреде била земљорадња, која се оснивала на вештачком наводњавању, он је асирској земљи, на пример, помогао тиме што је боље регулисао разливање река и канала и, уопште, унапредио организацију и одржавање иригационе мреже (*Plin.* VI 119 и 117, Arr. *Anab.* VII 21, 7). Трговини је помагао премеравањем земље, и његови земљомери у целој Азији поново су према хеленским мерама премеравали растојања од места до места: дужине путова, река, морских обала (*Plin.* VI 61: *itinerum mensuros*). Као нови Амфион, чија лира наређује камену да се сложи у јаке градске бедеме, основао је многобројне градове не само као војничка насеља него и као нова средишта просвете и трговине и као веома подесно решење економских и социјалних проблема, јер је у те градове у мањем броју насељавао македонске ветеране, а највише хеленске најамнике, који су великим делом припадали оном пролетаријату што га је Исократ Филипу препоручивао да га насели у Анадолији

¹²) U. Wilcken *Alexander der Große und die hellenistische Wirtschaft*, Smollers Jahrbuch XLV. (1921) 65 ss.

и тако створи бедем против најезди с истока ради обезбеђења Хеладе. Александар је основао око седамдесет градова, од којих је око двадесет добило име по њему, као што су на завичајном тлу Филипи и Филипопољ добили име по његову оцу, а Селеук, један од његових наследника, и Селеуков син Антиох I-и (281—261), основаће их више од стотине, и многи ће добити имена што по Селеуку самом (девет Селеукија), што по његову оцу (шеснаест Антиохија), што по мајци (пет Лаодикеја), а што по његовим двома женама (три Апамеје и једну Стратоникеју), а и по Александру и македонским или хеленским градовима. У својој великој и историски драгоценој *Антиохијској беседи* Либаније каже за Селеука: „Најважније крајеве света он је напунио градовима и пустињу учинио подесном за становање. Нашу Антиохију није подигао за удобан живот, него као полазну тачку за друге градове; ови су изграђени на месту ранијих етапних конака. Други краљеви се диче местима која су разорили, а Селеуку је припала част што их је васкрсао“ (100—101). Касандар, Антипатров син, основаће Тесалонику (по имену своје жене)¹³. Многи од тих градова још и данас постоје као напредна средишта својих крајева, као Солун, Александрија у Египту, Александрета (Искандерун, Alexandria ad Issum) у Сирији, Ходшент на Сир-Дарји у Туркестану, Херат, Кабул и често разоравани, али сваки пут поново подизани Кандахар у Афганистану. Како је трговина моћ која брише границе између народа, и како се оснивањем емпорија и подизањем утврђених градова као привредних средишта најбоље унапређује спајање земаља и народа, Селеуковићи су неговали дипломатски саобраћај с индиским краљем Чандрагуптом и његовим наследницима Аминдтрогхатом и Ашоком и тиме развијали и унапређивали трговинске везе с њиховим земљама. На хеленистичко оснивање градова угледаће се Рим, оснивајући војничка насеља ради полатињивања Италије.

Градови као Бизантија, Кизик, Хераклеја, Синопа, Трапезунт, Ефес, Милет, Тарс у Киликији, Лаодикеја у северној Сирији, Сидон, Тир, а нарочито Антиохија и Александрија, сунчали су се на обалама као раскошне нимфеје, а поморски трговци, ти пионири цивилизације и најагилнији компоненти људскога друштва, долетали су им као крилате бубе на својим бродовима и с караванима и летели од једног до другог, да сишу цвек и да оплођавају, да прихватају или предају најразличнију робу: балтички ћилибар, тартешко сребро, коситер и олово, тарантско тучано посуђе, киренску силфију, атичку уметничку керамику и уље, лезбиско,

¹³) Вид. V. Tscherikower *Die hellenistischen Städtegründungen von Alex. d. Gr. bis auf die Römerzeit*, Philol. Suppl. XIX. Heft 1., 1927.

хијско, ташко и родско вино, скитску пшеницу, синопску и трапезунтску туновину, пергамски пергаменат, лидске златне тканине, миринске теракоте, којске провидне женске хаљине, ефешке ћилиме, милетску вуну, сирске балсаме, зачине, пурпур и танко платно, кариску смокву, хермонску јеловину, ливанску кедровину, кипарски бакар, сидонско стакло, мисирску пшеницу, папир и fine тканине, сапски тамјан и касију, арапску ебановину, миртину смолу, кинамом и ледан, индиски бисер, памук, нард, слонову кост и усољено алигаторово месо ради готовљења љубавних напитака, кинеску свилу и с разних страна свакојако драго камење, аметист, ахат, берил, јаспис, карнеол, оникс, опал, сардоникс, сафир, смарагд, тиркис, за резање интаглија и камеја, а вештина таква резања стајала је на веома високом степену у време Александрово, када је живео и радио знаменити литоглиф Пирготел¹⁴).

Александар је зацело први освајач у историји који је створио гигантски план да постане врховни руководилац Екумене у правом смислу те речи (Arr. *Anab.* VII 30, 1: βασιλεὺς ἀμφοῖν ἡγεῖσθαι). На остваривање тога плана он је могао рачунати, јер, кад је умро, биле су му тек тридесет и две године. А сновио је екуменске снове и радио је до последњег даха свог живота: смрт га је покосила кад је издавао наређења да се све припреми за даље кретање и пловидбу. Ако и за кога може важити:

Много хтео, много започео,
час умрли њега је помео,

то у највећој мери важи за Александра као екуменскога космотворца, у коме су живели и сјајан тактичар, и одличан стратег, и фанатичан откривач путова, и ревностан градилац мостова, и неуморан оснивач градова, и предузимљив унапређивач привреде, науке, уметности и просвете уопште, и умешан дипломат, и смотрен државник, и проникљив организатор и синтетичар народа и континената.

V РАСПРОСТИРАЊЕ И ЗРАЧЕЊЕ ХЕЛЕНСКЕ ПРОСВЕТЕ И РЕАГОВАЊЕ ИСТОКА

Место универсалистичко-атрактивне тежње која води везивању, стварању система и синтезе, сабирању, спајању, стапању и усредсређивању, чиме се одликовао IV-и век,

¹⁴) Вид. J. H. Krause *Pyrgoteles oder die edlen Steine der Alten*, Halle 1856; H. Blümner *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern*, Leipzig 1884, III. 227 ss.

у III-ем веку поново се појавила стара *индивидуалистичко-рејулсивна* и *партикуларистичка шежња*, дух разрешавања, раздвајања и растурања. Тај обрт од општега к појединачном, личном и индивидуалном, партикуларном и специјалном, појављује се у свима областима општекултурног стваралаштва. До хеленистичког времена философ је редовно био у исти мах и математичар, и астроном, и физичар, и ретор, и политичар, а понекад и војсковођа (Мелис, Архита), а у хеленистичком времену развија се научни специјализам, и свака поједина наука добива своје нарочите претставнике: геометрија, на пример, Еуклида, филологија Аристарха Само-трачанина, астрономија Хипарха из Никеје у Битинији и Аристарха Самљанина, географија Ератостена Кирењанина, математика и механика Архимеда Сиракушанина, медицина Херофила и Ерасистрата. Песништво тражи идилу, а историографија негује биографију и аутобиографију (Антигон, Арат и други).

Партикуларистичка страст је сасвим истражила македонску краљевску породицу и Александрову екуменску империју разбила у неколико дијадошких и епигонских монархија и поновила сва ривалства, све спољашње и унутрашње борбе хеленских жупских држава с њиховим непрекидним мењањем својих оријентација. Космопољ који се простирао од Јонског Мора до Хималаја није преживео свога оснивача и ликотворца, али је овај створио нешто што је било јаче него његов космопољ, који се после његове смрти одмах растурио.

Из хаотичне гужве дугих и љутих ратова између његових јаких маршала, такозваних дијадоха, произишлих из његове ратничке школе и његових државничких идеја, развио се еквилибриски систем нових пространих и моћних држава каквих свет хеленски дотад није видео. То су: 1. држава Птолемејевића у Египту с престоницом Александријом, а основао је војвода Александар Птолемеј, син Лагов; 2. држава Селеуковића, коју је основао Селеук I-и Никатор, и која је испрва обухватала Сирију, Месопотамију, делове Ирана и Мале Азије, а кад се год. 250-е отцепила Бактрија и Партија, ограничила се само на Сирију с престоницом Антиохијом на Оронту; 3. држава Антигоновића у Македонији, коју је основао Антигон Гоната, а чиниле су је Македонија и Тесалија, јер је Епир једно време био самостална краљевина, а Тракијом, која је испрва била такође самостална држава, завладали су Гали, који су год. 280-е провалили у Македонију и Хеладу. Од мањих држава истицала се држава Аталовића, коју је основао Филетер, ризничар дијадоха Лисимаха, с престоницом Пергамом у Малој Азији. До већег угледа дошли су и Понт, Битинија, Арменија, Галатија и Родска република.

Оно заједничко што је везивало хеленистичке државе, неоптерећене теретом традиција старе градске државе, била је *хеленска просвета*, и она је организаторском снагом поменутих династија, које су је с великим успехом унапређивале у Аристотелову и Александрову духу, хеленском духу отварала широк простор и сјајне могућности за његову цивилизаторску мисију у привреди и праву, у војништву и финансијама, у социјалном и индивидуалном животу. Тиме је она задобила владавину над човечанством какву није имала ниједна ранија просвета, ни египатска за војничке монархије (1580—1200), ни асирска у IX-ом и VIII-ом веку, ни халдејска за Небукаднезара, који је Халдеји био оно што и Мисиру фараон Рамсес II-и. Александрија са својим библиотекама и с Мусејем, с његовим опсерваторијама и дворницама за парање и проучавање леша, с инструментима, са ботаничким и зоолошким баштама, па Антиохија и Пергам, такође с великим библиотекама, у историску позадину бацају Академије или Ликеје, као што енергични и обдарени руководиоци хеленистичких држава, Птолемеји (Сотер, Филадельф и Еуергет), затим Антиоси и Атале, остварујући платонско-аристотелски идеал о уједињењу политичке и философске памети, превазилазе Никије, Клеоне, Кононе, Демостене, Ификрате, Фокионе, а и доцније римске управнике, који ће долазити не да шире хеленску просвету, него да воде војске, да пљачкају и да се обогаћују. Сви ти хеленистички врховни руководиоци као да имају на уму Софоклов или Еурипидов стих

владара мудрим чини друштво мудрачко

(Nauck, фрг. 13)

Такав је и Антигон Гоната, син Деметрија Полиоркета и Филе, ћерке Антипатрове, а унук Антигона Једнооког, ученик философа, историчара и песника Еуфанта из Олинта. Он се ревностно трудио да Македонију обнови и врати јој некадашњу моћ и снагу. Скупио је око себе најугледније мислиоце и књижевнике: стоичаре Персеја из Китије и Филонида из Тебе, трагедиографа Александра из Етолије, епиграматичара Антагору с Рода и Персејева ученика Арата из Сола у Киликији, који ће, на његову молбу а на основу прозног дела Еудокса из Книда, испевати астрономску песму *Небеске појаве*. Саобраћао је с мислицима Менедемом из Еретрије, Аркесилајем из Питане, с Клеантом из Аса, с Тимоном из Флијунта, Бионом с Бористена и с историчарем Хијеронимом из Кардије. Слава македонскога философа-краља пронела се чак до Индије, одакле му је краљ Ашока послао посланство у Пелу.

Последица Александрова философирања освајачким делима била је непрегледна поплава хеленске културе и ци-

визитације од северне обале Црног Мора, Алпи, Нарбонске покрајине све до Атланта и према Нубији, па од Хераклових стубова све до горских бедема Тјаншана, Памира и западне Хималаје.

Оно што је Александар оставио неизвршено, припајање Запада македонско-хеленско-персиско-египатској империји, извршиће после њега Рим, који ће, без штете за особине римског бића, од средине II-ог века с. е. постајати културни центар, зборно место не само за римске него и за хеленске песнике, философе и научнике. Још је стари Катон грмео против хеленских философа, који су, по његову мишљењу, претстављали моралну и националну опасност, а год. 155-е протерао из Рима Карнеада, члана Академије, стоичара Диогена и перипатетичара Критолаја, али ће у дубокој старости и сам морати учити хеленски језик, а сто година доцније Катон Млађи у читању Платонових дијалога налазиће утехе и храбрости за свој ход у смрт. Марко Тулије Цицерон и Публије Теренције Варон, најобразованији Римљанин, били су управо резервоар хеленске мудрости, њени посредници и подражаваоци, као Катул, Тибул и Проперције, Лукреције, Вергилије, Хорације и Овидије, и цео класични век римске књижевности није друго него више или мање богата ресонанција и слободна инструментација хеленских тема, као што сведочи хеленистичким духом прожети римски песник:

Graecia capta ferum victorem cepit et artes

intulit agresti Latio

(Horat. *Epist.* II 1, 156)

А колико је утицај хеленског језика био јачи но утицај латинског види се отуда што се у Цицероновој *Беседи за ђесника Архију* тражи да се римска слава опева хеленским језиком, како би се што даље пронела: *Nam si quis minorem gloriae fructum putat ex Graecis versibus percipi quam ex Latinis, vehementer errat, propterea quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur.* Римљани су, ипак, задржали и самостално развили свој језик, па су полатињивање Запада извршили с много већим успехом него Хелени похелењивање Истока, и хеленско-римска култура постала је основа културе романских народа, па зато њен утицај траје све до данашњег дана.

Цела северна обала афричка била је под утицајем хеленске просвете: као њен позни носилац појављује се мауретански краљ Јуба II-и (од 50-е с. е. до 13-е н. е.), један од најученијих људи свога времена (Plut. *Sert.* 9), писац римске, либиске, арапске и асирске историје, затим *Сличности*, упоредне историје културе, и *Позоришне историје*, у којој је расправљао о музичким надметањима, песницима, глумцима и музичарима. Али и дубље на југ преко Египта распрости-

рао се хеленски језик, хеленска мисао и уметност: престо у Аксуму и храм у Мерои одају хеленски утицај.

У својој *Историји хеленизма* Ј. Г. Дројзн (Droysen) показао је да се хеленска просвета могла одржати и раширити на Истоку само прегалаштвом и делатношћу македонских руководилаца као њених мандатара. Оно што је Платон на Западу узалуд очекивао од сиракушких владара, тј. обезбеђење и развитак хеленске крви и просвете, то су на Истоку с пуном свешћу и с великом снагом извршили Александар и његови наследници. Не само Бабилон, који је имао хеленско позориште¹⁵), и Партија, где су на дворовима приказиване хеленске трагедије (Plut. Crass. 33), него и Бактрија, где су поштовани хеленски богови, источни Иран и западни Туркестан, а нарочито земља Гандара (данашњи Кандагар) на северозападу од Пенџаба, област краља Таксила, вазала Александрова, постали су и били за неколико векова најјачи расадници не само хеленског начина живота него и хеленске уметности.

Тежећи да Индију повеже са својом великом државом, Александар је у градовима тих земаља остављао хеленске гарнизоне, и они су њихов свет зближавали са светом хеленистичким. Исток се навикавао на хеленско позориште, на резање у камену, на ковање новца, на неимарство, на пластику; хеленско длето приказивало је у мрамору и персиске култне обичаје¹⁶). У Рамгарх брдима у Чота Нагпуру откопано је хеленско позориште из II-ог века с. е., и његов опис поклапа се са описом позоришта у *Наиџашастри*, једној расправи о позоришној уметности из III-ег века н. е. Хеленски пластичари у Гандари утврдили су иконографски лик Буде, коме су дали тип једног свог бога, најчешће Аполона, који је постао млад раца. У музеју града Пешавара налази се изванредно реалистична скулптура која показује пенетрацију хеленске технике, хармониских ставова и fine драперије у домаћој уметности: извајан је кшатрија у напону мушке снаге; одело му је индиско, а превес преко левог рамена набран је као у лепе хеленске драперије. И у музеју града Лахура има споменика хеленско-индиске уметности: статуа Паладе Атене, копија Леохарова Ганимеда и гигантомахија рађених угледањем на фриз великог жртвеника у Пергаму. С хеленско-македонским насељима, уређиваним по највише као слободне хеленске полиције, ширила се, дакле, и хеленска уметност. А како су домаћи становници дејствовали на улажење хеленистичке уметности показује гандарска збирка такозваних хеленско-будистичких скулптура. Индиске

¹⁵) R. Koldewey *Das wiedererstehende Babylon*, Leipzig 1925⁴.

¹⁶) Вид. *Bulletin de corresp. hellénique* 17 (1913), pg. 340 s и табле 7—9; *The Cambridge History of India*, vol. I. (1921), pg. 646 и табла 32, br. 88.

уметничке радионице, нарочито гандарске, биле су толико утицајне да су постале колевка и хеленизму жуте расе, јер су извршиле јак утицај на кинеску и јапанску уметност¹⁷). Што се дешавало с хеленском уметношћу дешавало се и са хеленском науком. Индиска медицина имала је много додирних тачака са хеленском, што се објашњава прилично знатним утицајима који су се нарочито развили после Александрових похода. У Јаџур Веди, на пример, налази се учење о четири основна сока у организму, а то се готово сасвим слаже с аналогним учењем Хипократа, оснивача хеленске научне медицине. Његовим мислима веома су блиски и прописи професионалне хеленске етике, сачувани у Чаракину трактату¹⁸.)

Ширењу хеленске просвете нарочито је ишао на руку уговор краља Селеука I-ог с индиским краљем Сандрокотом (Чандрагуптом), првим ујединитељем Пенџаба и Хиндустана. Један натпис Ашоке, Сандрокотова унука (272—232), набраја не само Хелене у Пенџабу и Кабулској, његове вазале, него и „раце Јавана“, тј. јочске или хеленистичке краљеве, којима је шиљан „Добри закон“ као решење општега будистичког сабора одржаног у Паталипутри (данашњој Патни) год. 242-е. Таласи хеленске просвете заплускивали су Исток још даље преко хеленско-бактриског царства, које је једним делом лежало на територији совјетске Средње Азије, а основао га Диодот, који је, око год. 250-е, дигао устанак против државе Селеукида и одвојио се од ње. Хеленска просвета продира у источне земље и за владавине Деметрија Непобеђеног, Еутидема, Еукратида, Аполодота и популарног Менандра (око 125—95). Овај последњи проширио је своју власт све до Ганга, до ушћа Инда и освојио области чак источно од њега и одликовао се радом на спајању хеленизма и будизма¹⁹), те га свештене будистичке књиге прозваше свецем „Милиндом“²⁰).

¹⁷) *Journal of Indian Art and Industry*, vol. VIII. (1898), бр. 62, 63, 69; A. Foucher *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra*, Paris 1905; H. Buchthal *The Western aspects of Gandhara sculpture*, Annual lect. on aspects of art H. Hertz Trust, Proc. of the Brit. Acad. XXXI London Oxford Un. Pr. 1945; Grünwandel *Buddhistische Kunst in Indien* 1919²; W. Weber *Der Siegeszug des Griechentums im Orient*. Mit 7 Tafeln und 23 Abbildungen, Die Antike I. (1925), 101—145; P. Jouguet *L'Impérialisme Macédonien et l'Hellénisation de l'Orient* (L'Evolution de l'Humanité XV), Paris 1926, 371 ss; A. Le Coq *Die Brücke zwischen dem Hellenismus und dem Chinesentum*, Velhagen u. Klasing's Monatshefte, Juli 1924, 409 ss; W. W. Tarn *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge Univ. Pr. 1938, 1951².

¹⁸) P. I. Avdijev *Istorija starog Istoka*, prev. M. Marković, Beograd 1932, 324.

¹⁹) B. I. Niese *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten*, Gotha, Teil I. (1893), 339—342, Teil III. (1903) 285 ss, 301 ss.

²⁰) Вид. *Die Fragen des Milindo*, Zwiegespräche zwischen einem Griechenkönige und einem buddhist. Mönche über d. wichtigsten Punkte der

С распрострањем и зрачењем хеленске просвете *ширило се и име Александрово*. О њему и данас непрестано говоре имена градова који носе његово име. У Персији, једна од највећих пешчаних пустиња зове се по њему Риг-а-Искендери (= Александрова пешчана пустиња). Успомене о заједничком јунаку Искендеру (= Александру) у хиљадама источњачких прича и песама преношене су с једног нараштаја на други, те о њему и данас живе предања, као да је јуче прегазио Еуфрат и пошао у далеке непознате земље, прешао преко снегом покривеног Хиндукуша и однео победу над краљем Пором. Персиски песници Фирдауси (940—1020) и Низами (1141—1020) учинили су Александра изданком Ахеменивића а тиме и својим националним јунаком. Ослањајући се на иранско народно предање, Фирдауси, персиски Хомер, у својој *Шахнами*, поред осталог, пева како се Дараб (тј. Дарије), син и наследник Хумаје, Гуштаспове ћерке, оженио ћерком хеленскога краља, али је ускоро прогнао у Хеладу, где је она родила Искендера, који ће доцније као Александар Македонски освојити Персију. У XX-ом певању он опширно, веома живописно и фантастично описује његове битке и освајања. Низами, у својој *Књизи о Александру* (Iskender-nâme), пева да је Искендер из Индије преко Тибета дошао у Китај, где је дошло до надметања хеленских и кинеских сликара, те су најзад хеленски сликари однели победу. Разуме се, Александар никад није био у Китају, али Низамово песничко казивање има дубљи смисао, јер утицај хеленске уметности не би никад стигао чак у Китај, да Александар својим освајањем није хеленској просвети отворио пут све до Индије. Главари туркестанских источних планинских предела, у Дарви, Каратегину и Бадахшану, и данас тврде да воде порекло од Александра, а остали становници да су потомци његових војсковођа и ратника²¹). Још год. 1890-е показиван је у централној Азији Свен Хедину „гроб Александров“. Колико је Александар прионуо за душу свему хришћанском и исламском свету Средњег века, показује раширеност *Романа о Александру* у најразличнијим индоевропским језицима. А колико је велики Балканац ушао у вољу и нашем народу, показује *Приповешка о Александру Великом* (Александридида), из које су се различне варнице помешале међу наше народне умотворине и приче, као што је у њу ушло наше народно веровање и причање²²).

buddhist. L., Aus dem Pali zum ersten Male vollständig ins Dtsch. übers. von Bhikkhu Nyanatiloka (Veröff. aus dem Gebiete d. Pali-Buddhismus), Leipzig 1919²; вид. и G. H. Banerjee *Hellenism in Ancient India*, Calcutta 1920².

²¹) F. v. Schwarz *Alexanders des Grossen Feldzüge in Turkestan*, 1906², pg. 95 ss.

²²) Вид. С. Новаковић *Приповешка о Александру Великом у епској српској књижевности*. Критички текст и расправа. Гласник Срп. уче-

С распрострањем хеленске просвете на Истоку рано се јављало и његово реаговање. Било је крајева који се никад нису могли сасвим освојити, јер су им несавладљиву снагу за отпор давала предања старих високо развијених култура и старих религија. Зато није чудо што прави хеленски човек није више имао унутрашње снаге да се чува и брани од утицаја околине која се својим религиозним држањем баш одазивала његовим најдубљим чежњама, и с којом се он непрестано мешао и тако губио чистоту своје крви и свога мишљења. У другој епоси хеленизма активност Истока постаје све јача. Јер, он је чувао и развијао своју душу, зато што ниједан Персијанац није одлучивао о судбини државе или као сатрап остао на своме положају, како је Александар то хтео. И кад је талас похелењивања попустио, Исток је под јединственом политуром своје похелењености поново ојачао, и хеленско-екуменска култура од културе која само даје постаје и култура која прима. Прорастање хеленског света у источњачки изазвало је грандиозну душевну реакцију: источњачки дух, преко македонских сатрапија, а затим краљевина, прожимао је сродна расположења и самих Хелена хеленистичког времена. Хеленски дијадошки дворови усвајали су, из политичких разлога, обичаје новоосвојених земаља. Два за изванхеленску хронологију важна писца, и то *Манетон*, из Себенита, првосвештеник у Хелиопољу, писац *Египћанске историје*, која је обухватала митско доба и историју прве тридесет и једне династије, и бабилонски Мардуков свештеник *Берос*, писац *Бабилонске историје*, посвећене Антиоху Сотеру, писали су своја дела у хеленском језику да хеленски свет упознају с историјом и с обичајима својих земаља. У Беснагару близу Санчија у централној Индији на Хелиодорову стубу, из I-ог века с. е., има санскртски натпис, из кога се види како су Хелени који су дошли до границе примали индиске особине и усвајали индиску просвету:

„Овај Гаруда стуб Васудеве (Вишнуа), бога богова, подигао је Хелиодор, обожавалац Вишнуа, син Дионов, и становник Таксила, који је као хеленски посланик од великог краља Анталкида дошао краљу Кашипутри Бхагабхадри, Спасу, који је тада био у четрнаестој години своје владавине.

Три бесмртна правила, кад се исправно примењују, воде небу — самоуздржавање, самоодрицање (милосрђе), савесност.“²³⁾

ног друштва, II-и одељ., књ. IX (1878), стр. VI—XXVII, XXVII—XXXIII; Ad. Ausfeld *Der griech. Alexanderroman*, Leipzig 1907.

²³⁾ Jawaharlal Nehru *The Discovery of India*, London 1947², chap. V I (pg. 104).

Веома напредна материјална култура и непрегледно богатство дотад непознатог Истока неће остати без утицаја на хеленски дух, и валови различних источњачких религиских схватања из Индије, Персије, Мисира, Сирије и Палестине, преплављиваће хеленску просвету хеленистичких времена и доцније хеленско-римску цивилизацију. Све националне црте, хеленска мера и хармонија, мрамор и наука, египатска врацбина и празноверица и вечита опсесија Сунца и Смрти, халдејска астрологија, бабилонска демонологија, семитска апокалиптика, персиска вера у борбу добра са злом и светлости с мраком, разни мистериски култови у појединих народа, римско право и вештина управљања, — све се то узајамно прожима и постаје опште добро свих народа. Најјаче оружје Истока у његову продирању на Запад били су његови богови са својим умирањем и васкрсавањем: Сарапид, који се из Египта распростро по свему медитеранском свету, па Исида, која је стекла култ у педесет и пет градова изван Египта (Ох.-Рар. XI, 1915, бр. 1380), затим под различним именима и у најразличнијим крајевима слављена Кибела, па оргијастички слављени и Адониду сродни сирски бог Атид, па фригиски Сабазије, којег се култ распростро не само у Анадолији него је прешао у Тракију, Хеладу и Италију, и Митра, стари ариски бог светлости, којег је култ већ у III-ем веку с. е. продро у Египат, па се у доцнијим столећима раширио од Црног Мора све до Галије, Германије, Шпаније, северне Африке и Британије. Својим тајанственим обредима, легендама, мистеријама и аретологијама сва та божанства примамљивала су људе и обећавала им мир и спасење. Удруживање источњачких религиских схватања с тековинама победничке хеленске просвете и с јаком и крепком организацијом римске империје, која ће се простирати од Атлантског Океана до Еуфрата, припремиће земљиште за трећу сукцесивну главну цивилизацију људског рода — *хришћанску*²⁴⁾.

Хеленистичко-римску цивилизацију везаће са Хришћанством трећи велики Балканац после Аристотела и Александра — Константин Велики из Ниша, „без сумње највећи човек који је угледао света у границама наше државе“ и „један од најславнијих људи уопште у историји“ (Никола Вулић). Али ће, и поред тога прави квасац Хришћанства остати хеленска мисао, која ће, поред свега доцнијег уништавања споменика хеленске културе, остати семе и непрекидна, ако не и стална, покретна сила доцнијих препорођаја.

²⁴⁾ J. P. Mahaffy *The Progress of Hellenism in Alexander's Empire*, Chicago 1905; P. Wendland *Christentum und Hellenismus*, SA aus den Neuen Jahrb. f. d. klass. Alt., 1902, и *Die hellenistisch-röm. Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, Tübingen 1912; H. Gressmann *Die orient. Religionen im hellenistisch-röm. Zeitalter*, 1930.

VI РИМСКИ ORBIS TERRARUM КАО НАСТАВАК И ПРОШИРЕЊЕ АЛЕКСАНДРОВЕ ЕКУМЕНЕ

Римски официри који су водили војске и војевали у Хеллади и Малој Азији могли су видети да је македонском хероју свугде у хеленским државама одавана пошта. Било је врховних војних старешина који су тежили да се прославе на Александровим путовима. После Помпеја и Цесара римски императори дивље се македонско-хеленском императору, чије је завештање лежало готово да га претенденти прихвате. Цар Аугуст, на пример, могао је имати разлога да се сматра достојним наследником Александровим (вид. *Jul. Conv.* 325 D). Као таква приказује га римски песник П. Вергилије Марон. Из његова приказивања да је удес, *fatum*, одредио да Римљани и Аугуст Цесар владају над целим светом јасно се види да он своју национално-политичку епопеју, *Енејиду*, није удесио према уметничким законима, него према Аугустовој таштој жељи: *Енејида* је потврда Аугуста као испуњења Енејина обећања, потврда римскога империјализма, дијадемом око главе Аугустова Рима. Док је за Хелене веома карактеристично да Хомер, који ће постати васпитач целе Хеладе и преко ње целог света, пева ρῆνιν, тј. срдњу, срце, душу свога Ахилеја, за Римљане је веома карактеристично да Вергилије, заставник специфичне римске политичке мисије и песник римскога шовинизма, пева агта, оружје свога Енеје, који је само послушни надев тога оружја, и од кога је племе Јулија, коме је као Цесаров нећак и по-синак припадао и цар Аугуст, званично вукло своју лозу. Али глорификатор римскога оружја и царски ласкавац прелази меру кад истиче да је Аугуст обишао света више но Алкид (тј. Херакле) и Либер (тј. Дионис), „agens celso Nysae de vertice tigres.“ Он тиме прави алузију на то да је Аугуст прстигао Александра, који је ишао стопама поменутога хероја и бога (Aep. VI 789—853).

Тако Вергилије. Међутим, римска историографија и реторика нису биле склоне првом оснивачу екуменске монархије, јер су оне у новој монархији постале прибежиште и и заштита републиканских начела. У свом уском шовинизму Тит Ливије, на пример, поставља питање каква би била судбина Римљана да је Александар после освојења Азије кренуо у Европу, а Римљани му противставили Папирија Курсора (IX, 16), па овако продужује:

„Чини ми се да ратни успех највише зависи од множине војске и њене храбрости, затим од духа војсковође и, најзад, од среће, која је у свима људским стварима, а нарочито у рату, од највећег значаја. Посматрала се та ствар у појединостима или у целини, добива се уверење

да би римска власт као од других краљева и народа тако и од Александра лако остала непобеђена. Пре свега, да почнем с упоређењем војсковођа, не поричем да је Александар био одличан војсковођа; ипак његову славу увећава још то што је он био један, и што је умро у младости, у растењу своје моћи, не доживевши немилост судбине. Да не помињем друге славне краљеве и војсковође, велике примере људске зле среће, шта је Кира, кога Хелени похвалама највише узносе, као и недавно Помпеја Великога, оставило варљивој срећи него дуг живот? Треба ли да набрајам римске војсковође, и то не све из свих времена, него баш оне против којих би Александар морао ратовати, јер су били консули или диктатори: Марка Валерија Корва, Гаја Марција Рутила, Гаја Сулпиција, Тита Манлија Торквата, Квинта Публилија Филона, Луција Папирија Курсора, Квинта Фабија Максима, оба Деција, Луција Волумнија и Манија Курија? После њих долазе велики људи, ако би он најпре ратовао с Пуњанима, па потом с Римљанима, и тек у зрелијим годинама прешао у Италију. Сваки од ових имао је исту особину духа и проникљивости, као и Александар, а и ратна вештина, већ од оснутка града прелазећи из нараштаја у нараштај, развила се у један према повезаним правилима уређен систем... Што се тиче и личнога учешћа у боју — јер и то је Александру донело славу —, једва би за њим, као противник у боју, заостајао Манлије Торкват или Валерије Корво, који су више били одлични борци него ли војсковође... Сасвим друкчија чинила би му се Италија него Индија, кроз коју је с опијеном војском прошао као ноћна скитница, кад би видео шуме Апулије и брда Луканије, као и скорашње трагове домаћега пораза, где је недавно његов ујак, епирски краљ Александар, свој живот завршио“ (IX 17, 3—11, 12—13, 17).

У продужењу, Ливије не верује да би Александар био надмоћан, јер би му успех омели „*habitus povae fortunae novique ingenii*“ као и „*trux ac praefervida ira*“, а ни војска његова не би била иста, него разнежена и ослабљена персиским животом. Против схватања некога хеленског историчара, вероватно свога савременика Тимагена из Александрије, који је римску моћ исмејавао као слабу за рат против Парта и при томе уздизао снагу Александрову, Ливије тврди да Александрова величина не би засенила Римљане, којима је и његово име једва било познато (IX 18, 1—8). Што се, пак, тиче среће, он каже да је она склона била и Римљанима и Александру, али је срећа овога била и сувише кратка, јер је била срећа младића, кога је она, да је дуже живео, могла још и оставити, а римске војсковође извршиле су ве-

лика дела и својом способношћу и својом срећом, иако су им на путу стајале многоструке препоне (9—19). Што се тиче упоређења римске и Александрове војске, Ливијево разлагање своди се на то да би Александар и у томе случају подлегао, и то из ових разлога: 1. Персијанци, Инђани и други народи били би му више бескористан терет него ли помоћ; 2. војска његова не би добивала појачања, а римска би; 3. римско оружје подесније је од македонскога; 4. покретљивом бојном реду римском не би наудила непокретљива македонска фаланга; 5. римски војник боље би копао ровове и подносио напоре но Александров. Напослетку: *uno proelio victus Alexander bello victus esset*, а Римљани, ако понекад и губе битке, не губе *pat* (IX 19, 1—17).

За онога ко добро познаје римске ратове с Македонијом јасно је да Ливије Александру Македонију посматра из времена кад се догодила битка код Киноскефале, год. 197-е, кад је Тит Квинкције Фламинин потукао Филипа III-ег, и битка код Пидне, год. 168-е, кад је Луције Емилије Пауло победио краља Персеја. Ливијеве празне комбинације оправдане су исто толико колико и шовинизам Секста Проперција, који је, чувши да је Вергилије почео *Енејиду*, изјавио: „Уклоните се и хеленски и римски песници: рађа се нешто што ће бити веће од *Илијаде*.“ Пријатан и озбиљан историчар, који тежи да историске догађаје прикаже онако како су се доиста догодили, Тит Ливије саградио је најдостојнији пантеон римским јунацима, који су постепено проширивали власт малога града и напослетку створили од њега огромно римско царство. Али, када се узме на ум да је он строг републиканац: *regium nomen, alibi magnum, Romae intolerabile esse* (XXVII 19, 4; упор. и XXXVII 54, 6, XLIV 24, 2), и да се о Јулију Цесару изражава: *in incerto esse, utrum illum nasci magis rei publicae profuerit, an non nasci* (Sen. *Natur. quaest.* V 18, 4), није тешко схватити зашто је неправичан према Александру, који је био и краљ. Његово родољубље и свагда строго римско стајалиште понекад га заводе тако да постаје и сувише пристрасан на штету других народа и њихових претставника, на пример Александра и Ханибала. Ништа немамо против оних војсковођа што их он противставља Александру, али сви они, обзиром на историске последице својих подвига, јесу ситни грмени према македонском војсковођи, исполинском дубу, који је бацио најдуже сенке у просторе и времена. Али, да оставимо на страну ту најважнију тачку поређења, која Ливију и не пада на памет, он не води довољно рачуна о неодољивом чару Александрове личности, о магиском утицају што га је македонски војсковођа, као и његов руски последник, А. В. Суворов, вршио на војнике, о Александровој тактици и стратешком таленту, којим би их он много јаче збунио него ли доцније

Пир, затим о вештини опседања, у чему је он био несумњиво вештији од ондашњих Римљана, а да не говоримо о поморском рату, у који се Римљани не би смели упустити. Не би Александру недостајало појачања, као што Ливије рачуна, јер би их лако добивао због близине Епира. Најзад, није тачно да Римљани нису знали за Александрово име, јер има података из којих се може закључити да им је то било познато²⁵). Уосталом, Ливије у својој прогнози не може бити поуздан уопште зато што није познавао ратну вештину, и што су му описи битака редовно шаблонски²⁶).

Друкчије расуђује Плутарх у свом спису *О римској срећи*: он се труди доказати да Римљани за своју власт над светом имају да захвале само срећи, а најјачу потврду за то налази у томе што је Александра смрт омела да с оружјем крене у Италију. Јасно је да Плутарх полемише против Ливија.

Сличну суревњивост показују и остали римски историчари и писци кад с Александром упоређују кога Римљанина, на пример К. Тацит Германика (*Ann.* II 73), Ацилије и Аул. Гелије великог Сципиона (FHR pg. 36 frg. 5; *Nos. Att.* VII 8, 2). Највише проникљивости показао је Велеј Патеркул кад с Александром упоређује Јулија Цесара, али ни он не погађа праву тачку поређења (II 41). Војничку и државничку генијалност великог Македонца није схватио ни Квинт Куртије Руф, који није био ни историчар ни политичар ни војник, него ретор, и као такав никако није могао ући у његов грандиозни културно-политички план о стапању Балканаца и Иранаца у једну културну целину, и доследно тврди да Александар за своје успехе има да захвали више нечувеној срећи него ли својим способностима. Римским историчарима уопште увек је било стало до тога да упоређивањем каква свог војсковође с Александром смање значај овога и истакну значај Римљанина. Они личе на ученике који не воле да одају пошту својим духовним родитељима, и што је Волтер казао за Вергилија и Хомера: „Хомер је, каже се, створио Вергилија; ако је то тако, онда је то несумњиво његово највеће дело“, то се може применити на Римљане и Александра. Јер, сви римски освајачи, на пример Гнеј Помпеј (*Sall. Hist. reliqu.* III 88; *Plut. Pomp.* 2), Лукул (*Appian. Mithr.* 83), Крас (*Cic. Brut.* 81, 282), тежили су да се угледају на великога македонског освајача и *хранили се његовом идејом оснивања светскога царства*. Сви су они били дужници и наследници те идеје, која је за њих била *carut Nili*.

²⁵) Вид. *Plin.* III 57; *Strabo* V 3, 5; *Plut. De fort. Rom.* 13; *Arr. Anab.* VII 1; *Justin.* XXI 6, *Front.* I 2, 3; *FHR* III 358.

²⁶) M. Schanz—C. Hosius *Geschichte der röm. Literatur bis zum Gesetzesgebungswerk des Kaisers Justinian*, Teil II. München 1935⁴, pg. 311.

Кад је Јулије Цесар, на пример, стигао у Гаде и „крај Хераклова храма угледао кип Александра Великог, тужно је уздахнуо и као прекорављајући своју леност што до тога доба још ништа славно није учинио, док је Александар у његовим годинама већ био покорио земљин шар, одмах је затражио отпуст да се што пре врати у Рим и да хвата прилике за крупније послове“ (Suet. *Div. Jul.* 7, 1; вид. и Cass. Dio 37, 52; 2). Као Александар, и он је тежио за светском монархијом, али му је за њено оснивање недостајало легитимно право на власт над хеленистичким Истоком и право наслеђа у тим областима. Он је, истовремено, дубоко осећао да ће Рим, и поред свих својих војничких успеха, важити као покондирена тиква и скоровечерњак докле год постоји још која македонско-хеленистичка династија. Нашао је да му поменута права може дати Клеопатра као наследница велике традиције и славне прошлости и последњи изданак Птолемеја I-ог Сотера, дијадоха Александра Великог, који је пре њега основао сличну монархију. И зато је удесио да Клеопатра, кад му је већ родила сина, пребива у Риму поред њега, па је само очекивао прилику да се њоме ожени и да се на тај начин узакони као краљ или цар у стилу Александрову. Као Клеопатрин муж он за престоницу царства не би узео Рим, него Александрију, као Александар што је место Пеле одабрао Бабилон²⁷⁾. Сматрао је да ће задобити власт над светом ако Рим стави у службу екуменско-политичкој идеји Александровој.

Хеленистичке државе већ су раније постепено потпале под римску власт, и то Македонија год. 168-е, Хелада год. 146-е, Пергам 133-е, Битинија 74-е, Сирија 64-е. За римском војском долазио је у освојене земље римски трговац. Освојене земље предаване су римском капитализму да их он искоришћује и сише. Ускоро су покрајине постале домене богатих римских капиталиста, и на њима су ранији поседници служили као закупци или робови. Тек с оснивањем царства почињу се стварати елементи, материјални и духовни, који ће хеленизму вратити неку животну снагу и спремити га за препорођај, којег знаци излазе на видело од времена Флавијеваца. Римску империју као светско царство основао је и организовао трезвени, проникљиви, далековиди и окретни Октавијан. После битке код Акције, год. 31-е, он је извршио анексију Египта, последње хеленистичке државе, и тиме је био *извршен џиновски план Александров*: стварање једне екуменске државе. Њено остваривање ишло је овим редом: *Assyrii principes omnium gentium rerum potiti*

²⁷⁾ У томе његову плану српски трагедиограф Никола Т. Ђурић видео је узрок Цесарове трагичности и узео га за основу своје трагедије *Јулије Цесар*, Београд 1939.

sunt, deinde Medi, postea Persae, deinde Macedones, exinde . . . summa imperii ad populum Romanum pervenit (Vell. Pat. I 6, 6).

Својом необичном стрпљивошћу, несаломљивом енергијом, конзервативном револуционарношћу, невиђеном еластичношћу и опрезном стваралачко-државничком мудрошћу која се свагда кретала у оквиру онога што је достиживо и могуће, Октавијан је постао не само наследник Јулија Цесара и наследник Птолемејевића него и наследник Александров. Римски Orbis terrarum са својом универсалном политичком концентрацијом, са својим извршивањем Александрове универсалне космополитске воље како у политичком тако и у културном смеру, није уствари друго него наставак и проширење Александрове Екумене, и римски Јупитер постао је не само бог Римљана него и бог Екумене, оно исто што је и Див Платонов или Клеантов. Октавијан ће „за повеље и званична и приватна писма употребљавати испрва печат са сликом сфинге, па с ликом Александра Великог и напослетку са својим ликом (Suet. Aug. 50; Plin. N. h. XXXVII 10). Треба имати на уму и ово: основати светско царство, извршити реорганизацију државе и друштва на основу старих добрих римских традиција и утврђивањем светскога мира („*paх Augusta*“) припремити земљиште за велики културни полет, Аугуст је могао и зато што је имао беседничко, научно и философско образовање, које су му дали хеленски учитељи: Дидим из Александрије, Аполодор из Пергама²⁸⁾ и Атенодор из Кане код Тарса²⁹⁾, те је и сам написао *Hor-tationes ad philosophiam* (Suet. Aug. 85). После победе над Антонијем и Клеопатром он је поштедео Александрију као град Александров (Plut. Ant. 80), походио Александров гроб и одао му пошту тиме што је на њега ставио златан венац и цвећем га обасуо (Suet. Aug. 18, 1).

Тако цар Аугуст, а како Калигула, наследник Тиберијев? Овај цар, чија ношња „није одговарала ни мушком, па чак ни људском достојанству“, и који, као ни Тиберије пре њега ни оних осам царева после њега, није имао вишега образовања, „понекад би имао на себи панцир Александра Великога, који је дао извадити из његова саркофага“ (Suet. Cal. 52).

У Риму на Аугустову тргу Аугуст је поставио две слике славнога Апела, Филипова и Александрова сликара: једну која је приказивала Александра са Диоскурима и Победом, и другу на којој је приказан Рат наопако везаних руку и Александар на победничким колима. Као Калигула што је

²⁸⁾ Suet. Aug. 8, 9; Quint. III 1, 7; Vell. Pat. II 59, 4; App. B. c. III 9; Dio C. XLV 3; Plut. Brut. 22; Strab. XIII 625.

²⁹⁾ Strab. XIV 674; Dio Chrys. 33 p. 24 R; Plut. Poplic. 17; Ael. Var. h. 25; Dio C. LII 36, LVI 4; Zosim. Hist. I 6.

хтео да из Олимпије пренесе у Рим кип Дива панхеленског и да му да своју главу, тако је цар Клаудије, Калигулин наследник, стварно унаказио поменуте слике: наредио је да се на њима избрише лик Александров а наслика Аугустов лик³⁰⁾.

Последњи Јулијевац, Нерон, обновио је традицију: саставио је нову легију и дао јој име Александрова фаланга, а један кип Александров позлатио³¹⁾.

Аугустово царство било је достојање од Јулија Цесара, који се по старинском изговору звао Кесар. Како су се Октавијан и сви римски цареви после њега клонили мрске и од појма Тарквинијеве охолости неодвојиве речи гех (= краљ), име „Цесар“ постало је наследно и напоследку титулатура не само римских него и модерних врховних глава (ћесар, цар, Kaiser). Међутим, сам предмет и сама идеја нису наслеђени ни од Јулија Цесара, него од Александра Македонског и оних држава које је Рим подредио својој власти, и у којима су владари и врховни државни руководиоци поштовани као „спасиоци“ (σωτηρες) и „добротвори“ (εὐεργεταί) и свагда били обавијени нимбом божанског. Већ Птолемеја I-ог Хелени с острва поздрављали су као спасиоца и за њега увели пентетерску светковину³²⁾. Антиоха I-ог у Сирији због његових победа над Келтима славили су такође као спасиоца, и он се после смрти звао Антиох Аполон Сотер³³⁾. Атињани су Јулија Цесара славили као спасиоца и добротвора, а Ефешани као потомка Ареја и Афродите, као бога који се појавио на земљи и као заједничког спасиоца целокупног људског рода³⁴⁾. На сличан начин један халикарнашки натпис слави Аугуста као „спасиоца целокупног људског рода, чија је провидност не само испунила него и превазишла молитве, јер и земља и море имају мир“³⁵⁾.

Иако су поменути римски историчари, којима треба додати и Помпеја Трога, филозофа Л. Анеја Сенеку и песника М. Анеја Лукана, имали о Александру неповољан суд, ипак је и доцније било римских царева који су се као Трајан, чији је штићеник Дион Хрисостом написао спис *О Александровим врлинама* у осам књига, угледали на Александрову политику, или као Каракала и Александар Север угледали само на његову личност³⁶⁾, или као Јулијан ценили у њему пре свега великог ратника и победника.

³⁰⁾ Suet. *Cal.* 22, 57; Cass. D. 59, 28; Joseph. *Ant. ind.* 19, 8—10; Plin. XXXV 93, 94.

³¹⁾ Suet. *Nero* 19; Plin. XXXIV 63.

³²⁾ Dittenberger *Orient. Gr. inscr.* 16.

³³⁾ Dittenberger *Syll.*³ 426.

³⁴⁾ Dittenberger *Syll.*³ 759, 760.

³⁵⁾ Aug. *Rer. a se gest. ind.* ed. Th. Bergk (1873), c. 13.

³⁶⁾ Dio Cass. LXVIII 29, 1; 30, 1, LXXVII 7, 22; Ael. Lamprid. *Alex. Sev.* XVIII 5, 1—2; 13, 1 ss; 11, 4; 30, 3; 31, 4—5; 35, 1; 35, 4; 39, 1; 50, 4; 50, 5; 62, 3.

VII АЛЕКСАНДАР — ЦЕСАР — НАПОЛЕОН

На Александра као великог војсковођу, оснивача, организатора духа и космоторца личе само Цесар и Наполеон. Кад прилазимо тој тројници, чини нам се као да смо из мрачне мрчаве, где свако стабло личи једно на друго, изненада избили на слободан и светао пропланак на коме су џиновски дубови, дижући се у неизмерне висине, своје шумнате гране пустили на све стране. Њихова сличност наметала се не само барјактарима монархизма и фанатичарима слободе него и многим европским песницима и мислиоцима који су обраћали пажњу на Цесара и Наполеона: Гетеу и Хегелу, Скоту и Бајрону, Виктору Игу и Балзаку. Било да истичу сличности или разлике, било да првенство дају Александру као Монтењ и Монтеѕкје, или Цесару као Бајрон, Конт, Курје, Маколеј, Трајчке, или Наполеону, као Беранже, Тјер, Мицкјевич, Хајне: трајно упоређивање тих трију великих историских ликова сведочи о великој сличности њихове космоторне снаге. Сва тројца су једне вечери легли да пробораве сан као јунаци свог народа, а устали као васељенски хероји, као живе универсално-историске покретне силе. Оно што их везује јесте њихова *космичност*. Ако под космичним људима разумевамо оне које је природа обдарила животном снагом и судбина погодним временом да својом ликотворном моћи изразе један светски поредак, да својом космоторном снагом хаотично градиво уобличи у екуменски космос и даду му своју сигнатуру, онда је Александар, чија дела претстављају највећи домет балканске историје, космичан јунак, као доцније што ће бити Цесар и Наполеон, а ови се једини могу с њиме упоређивати, јер сва тројца хоће универсално уједињење човечанства. Први који је у старини упоредио Цесара и Александра био је већ споменути Велеј Патеркул, а доцније ће то обимније учинити Плутарх, писац *Упоредних живојописа*, и Апијан (*De bello civ.* II 149 ss).

Херојска искра Хераклова и Ахилејева разбуктала се у Александровој вољи у космоторни огањ, а на овоме зажегло се космоторство остале двојице, као свећа о свећу. Та три освајача и космоторца, Александар, Цесар и Наполеон, јесу највећи творци свога живота и живота људи, највиши врхунци људске неимарске воље у историји, највећи хероји идеје универсалнога уједињења људи. Имали су смртно тело као и други људи, али у њему је, као огањ у кремену, као вихор у морској тамници, као векови у недрима вечности, била муња која одлучује судбину екумене. Што су они урадили неизмерно је, а што су мислили урадити још је неизмерније. Али, и њихову величину стиже погубни рок. Јер, докле год су се подређивали судбини, били

опијени њоме и живели у њој, она их је носила на рукама, као мати своје дете, а кад су се силом откинули од ње и сами пренапели лук, она им се одмах осветила:

У временом и бурном жилишту
човјеку је срећа непозната;
права срећа, за ком вјечно трчи,
он јој не зна мјере ни границе;
што се више к врху славе пење,
то је виши среће непријатељ.
Наша земља, мати милионах,
сина једног не мож' вјенчат' срећом;
самовлацем кад постане њеним,
тад наздрави чашом Херкуловом

(Луча микрокозма, Посвета 91—100)

На Александра, Цесара и Наполеона потсећа китајски цар освајач Ли-Ши-Мин, доцније с царским именом Тај Тсунг, оснивач велике Танг-династије (618—917)³⁷: он се прославио како својим војнама и својом војском, с којом је издржао кроз толико година све неизмерне напоре и бојеве, тако и својим делом о вештини владања; борца из његове војске, очеличене као Александрова или Наполеонова, прославио је Ли-Тај-По у песми *Крајишник*, а његових шест хатова, који су га носили од победе до победе, као Букефал Александра, израдила је китајска пластика савршено уметнички.

Било је и других освајача великога стила, на пример хунски краљ Атила и два монголска освајача Џингис-Кан (Темуцин) и Тамерлан (Тимур-Ленк)³⁸, против кога се као турски вазал борио деспот Стефан, год. 1402-е, али њиховим освајалаштвом није управљао никакав космотворни идеал, и њихово царство приказује се као неко узалудно насиље, без икаквих културних трагова ни за народе из којих су поникли, ни за свет који су држали и њиме управљали. Док њихова свест није имала никаква осећаја за историју, Александар, Цесар и Наполеон имали су историско осећање своје личности, налазили историске примере и упоређења и хранили се историјом, коју је Корзиканац, као и Божа Кнежевић, назвао једином правом философијом, и зато су се та три космотворца и могли сналазити у својој светско-историској активности. Док је Александар у градовима, кроз које би пролазио, приносио жртве њиховим боговима и приређивао свечане поворке и гимнастичка и музичка надметања као символ и просветну пропаганду, Тамерлан је дуж

³⁷) E. V. Zenker *Geschichte der chinesischen Philosophie*, Bd. II. Reichenberg 1927, pg. 26.

³⁸) Атила година 434—453, Џингис-Кан 1175—1227, Тамерлан 1369—1405.

целог свог ужасног пута стварао пустош, коју је украшавао пирамидама лобања од људи што их је сам побио. Док је Македонац освајао да би све облагородио и побеђивао да би све ослободио, а Римљанин да би спасао и обновио како Рим тако и Хеленство, римско-хеленској култури отворио Запад и тако продужио прекинуто космотворство Александрово, а Корзиканац да би у Италији, Немачкој и у другим земљама западне Европе пољуљао феудално уређење и у земље мањих слобода донео велика начела Револуције, — Монгол и Турко-Монгол освајали су да би уништавали и побеђивали да би покоравали: они се памте само као поплаве, пожари и морије, као скакавци који пустоше поља, као облаци који не изливају благодатни дажд, него доносе град; они су били само безобзирни и свирепи рушиоци а никакви екуменски градиоци, а појам космична човека садржи у себи, поред квантитативног момента, и *квалитативни* моменат.

Као вођ Александар се одликовао тиме што је заједно са својим борцима учествовао у свима опасностима и напорним путевима, својим неустрашивим ратништвом у биткама давао им пример највеће личне храбрости, старао се за рањенике, борце награђивао добротинствима и поклонима и демонском снагом своје личности и неиздржљивим сјајем својих чудесно блиставих очију на све вршио мађиски утицај, а такви су били и Цесар (*Plut. Caes. 16—17*) и Наполеон, чији је главни посао после битке била брига о рањеницима. Бонапартин заносни пример на мосту код Лодија убраја се у најлепше војничке подвиге у његову животу, а за Александра се може рећи да је у биткама увек давао такав пример. Један белгиски сељак, Наполеонов пратилац на пољу Ватерлоа, говорио је: Кад би Наполеоново лице било и бројчаник на часовнику, опет он не би имао храбрости да га погледа и види колико је часова. Кад се осећао као обнављач Александрова космотворства и као наследник Цесара и Карла Великог, Наполеон се као монарх морао назвати царем, а не краљем, а кад му је по повратку с Елбе опет припала цела земља и војска, он је цар за кога Хајнеов гренадир хоће да жртвује жену и дете.

Имајући готово све врлине великих војника сва тројица су тек у војевању и на бојном попришту развили до пуне мере своје способности којима их је природа богато обдарила. Велики генерали и организатори, они су, у исти мах, били и велики државници, а то не мора увек да буде случај. Помпеј, на пример, велики војсковођа и организатор, није био и велик државник. Колико је славе и успеха стекао од свога раног успона, то је доцније као државник бескорисно расуо, јер је тежио више него што му је допуштала природна обдареност. Од особина којима Александар над-

маша и Цесара и Наполеона споменимо само његово откривалаштво и његову непобедивост. Јер, док последња двојица нису имали шта да откривају и нису свагда били непобедиви, Македонац је понајвише откривач и није изгубио ниједну битку, јер се једнако одликовао и као стратег и као тактичар, и своју стратегију и тактику умео је прилагодити свакој врсти рата.

Александров хеленско-фантастични демонизам био је друге природе него онај реално-државнички Цесаров. Македончев космоторни геније у једном нечувеном походу лети из битке у битку, ниже победу за победом као бисере у ђердан своје освајачке славе и ствара голему државу, не знајући за мере у одређивању циљева као Цесар, у коме су се складно удружили Рим и Хелада, римска државна снага са хеленском слободом духа, универсалност и објективност посматрања и понашања са неодољивим личним чаром, који је побуњене борце приморавао да падају пред њим ничице, ахилејски полет с римско-сељачком дисциплином, којом се у њему, изданку веома старе породице, у бесној анархији вулканског и револуционарног столећа, римски дух поново осамосвестио. За Цесара је освојени свет био њива на којој се он кретао као властелин на својем салашу, и у томе је његова величина, као што је Александра у заносу пред тајном безграничне даљине.

Александар је рођени краљ, смеон и фаетонтски понесен младић, који више ради нагоном него разумом, и који је херој и лучоноша просвете, много више него херој државе. А Цесар је свестрано обдарен војсковођа и смотрен политичар, који је напорно и лукаво морао освајати власт. После битке код Иса Александру је величина његових универсалистичких планова увек давала потребну снагу да превазиђе и националномакедонску и националнохеленску традицију и да, без обзира ко то био, уништи све за које се чинило да би могли ометати извршивање поменутих планова, а Цесар, у својој необузданој тежњи да римску републику претвори у неку хеленистички обојену универсалну монархију, није умео да нађе снаге да победи моћ традиције, да савлада отпорну снагу како национално-римске тако и републиканске мисли. Он је те снаге просто омаловажио, и то је био узрок његове трагичности. Он се више руководио духом него нагоном, и зато је Александар за Ларошфукоа херој (héros) а Цесар велик човек (grand-homme).

Александар и Цесар личе један на другог својом тежњом да своја ранија дела превазиђу потоњима. Аријан каже за Александра: „Мислим да смем тврдити да он није основао ништа малено и незнатно, и да не би остао миран код оног што је већ постигао, ни онда кад би Европу припојио Азији, ни Британска острва Европи, него да би потражио

још коју ондашњу непознату земљу (ἐπ' ἐκεῖνα ζῆτεῖν τι τῶν ἠγνοούμενων) те би се, ако ни с ким другим, *надмешао са самим собом* (Anab. VII 1, 5). А Плутарх о Цесару ово: „Сви сјајни успеси нису могли Цесарово урођено честољубље и прегалаштво на велика дела окренути да ужива плодове својих напора. Напротив, ти успеси били су му огњио и поуздање за будућност и кресали у њему нове помисли на већа дела и жудњу за новом славом као да је стечену славу већ потрошио. Таква страст није била ништа друго него *надмешање са самим собом* као с каквим супарником и неутољива жудња да ранија дела превaziђе потоњима“ (Caes. 58)⁸⁹⁾. Једна од главних црта њихове космотворне величине јесте, дакле, *нейресшано са мoјревазилажење*, и њиме они показују да је историја не само посао него и стваралаштво, не само растење него и стварање, не само резултат него и дело.

Епоху у великом стилу отворио је и Наполеон. И Александар и Наполеон били су прворазредне војсковође, оба честољубиви без мере, неуморни и пуни духа. Александар није био философски ум, али је волео науку и књиге као извор задахнућа за своје философирање делима. Мандатар хеленске просветно-стваралачке воље, он је на своја освајања повео цео штаб научника свих струка с многобројним помоћним особљем, да свугде премеравају нове земље, да посматрају климатске и геологиске прилике, фауну и флору, да проучавају народе и њихов живот. На таква освајања угледаће се Наполеон, који ће, кад се буде спремао на Египат, повести са собом разне научнике и понети целу библиотеку, у којој су се од старих историчара налазили Тукидид, Полибије, Плутарх, Т. Ливије и Тацит, а од песника Хомер, Вергилије, Осијан, Тасо и Ариосто. Као Бонапарта, који је тврдио да постоје само две власти на свету, дух и мач, али да ће напослетку мач бити побеђен од духа, и Александар је јасно видео границу докле се мачу простире власт, и он ће, куда год буде проширивао своју моћ, одавати првенство духу и тежити за просветом и радом одлучније него ли за војевањем и освајањем. У једном писму Аристотелу он каже: „Ја бих волео да се одликујем најзвишенијим знањем него ли својом великом моћи“ (Plut. Alex. 7; вид. и Gell. N. A. XX 5).

Оба су људи са стране, Македонац и Корзиканац. Македонац је хеленску мисију испуњавао на Истоку, као што је Корзиканац резултате француске револуције разносио где год се зауставио. И један и други иду на Исток, и оба су

⁸⁹⁾ Плутарх *Александар Македонски и Гај Јулије Цезар*, с оригинала превео Д-р Милош Н. Ђурић, изд. Матице Српске, Нови Сад 1950, стр. 256—257.

стајали пред пирамидама, и Арапи су Наполеона поздравили као васкрслога Искендера. Ентузијастични Александар никад није учинио политичку погрешку, а Наполеон, човек од рачуна, погрешан је рачун направио кад је пошао на Москву, и аустерличко сунце се угасило. Светске монархије су пролазне, јер их народи обарају чим добију потребну снагу да их сруше. Светска монархија Наполеонова распала се пре смрти свога оснивача, а Александрова због смрти свога неимара. Наполеон није оставио никаквих наследника, а као наследници Александрови осећали су се Сенат римски и цареви који су његову универсалну идеју, идеју о помиривању народа, вековима остваривали.

И један и други били су верни другови и пријатељи. Као Ахилеј над Патроклом, кад је овај погинуо од Хекторове руке, урлао је Александар над Хефестионом, као што ће урлати Наполеон над маршалом Ланом, најхрабријим међу најхрабријима, кад му под Еслингом топовско ђуле буде однело обе ноге; и кад њему, Наполеону, буду изнели вечеру, капаће му у јело сузе за пострадалим маршалом.

Целе ноћи млади Бонапарта проводио је над Цесаровим *Зайсима о Галском рату*, бранио римског војсковођу и славио у дугим разговорима, а пред рат у Сирији он целе часове лежи над великим мапама и снује сан како би, као Александар, преко Месопотамије дошао у Индију⁴⁰). Неколико месеци пред рат с Русијом, он је говорио: „Овај дуги пут је, на крају крајева, пут у Индију. Да би стигао до Ганга, и Александар је пошао издалека, као и ја из Москве . . . Са крајње границе Европе морам да зађем Азији за леђа и да стигнем у Енглеску (у Индији). Ово предузеће је, разуме се, гигантско, али је у XIX-ом веку могућно“⁴¹). Наполеону, дакле, као освајачу лебде пред очима Александрови и Цесарови сродни освајачки подвизи, али он није њихов класицистички подражавалац, него њихов класички потомак, није понављач њихових дела, него обнављач начина њихова освајалаштва. Док је Александар у свом космотвораштву као нови брзоноги Ахилеј, чија жудња за даљинама даје себи одушке у походима, биткама и непрестаним освајањима, а Цесар пребогата и пуно универсално биће које има све снаге и коме снагу делања намеће и развија његов светско-историски час, Наполеон је већ унапред опседнут ненадмашним радом који је, без одмора, трајао тридесет година, као да се „асирски бог сунца, крилати циновски бик, упрегао у рало и оре неуморно“ (Д. Мерешковски).

У односу према женском полу велики освајачи били су различни. Македонац је показивао лепоту своје посто-

⁴⁰) Bourienne *Mémoires* 1829, I 322.

⁴¹) Lacour—Gayet *Napoléon* 1921, 158.

јане владавине над самим собом, и често је говорио да му „спавање и обљуба најбоље показују да је смртно створење, јер умор и уживање имају исто порекло: слабост људске природе“ (Plut. *Alex.* 22). Према заробљеној Даријевој жени, за коју су говорили да је најлепша жена у Азији, није осетио пожуду или је сам себе савладао, иако је био још млад и на врхунцу среће кад људи лако постају обесни. Понашање младога краља према заробљеници Диодор ставља готово изнад његових најславнијих дела (XVII 38, 4). Роксану, бактриску принцезу, такође лепотицу, заволео је на први поглед, али, уза сву своју љубав, није хтео да је злостави као заробљеницу, него се њоме оженио (Arr. *Anab.* IV 19). К. Руф га кори што се оженио заробљеницом, а Аријан га због таква чина хвали (Arr. *Ibid.*). Својим односом према Никомеду, битинском краљу, Римљанин се осрамотио. Он је често подлегао својој љубавној страсти, те је и у познијим годинама, као монарх, волео љубавне авантуре. Светоније спомиње многе жене што их је он завео. Народни трибун Хелвије Цина многима је изјављивао да је спремио нацрт закона и да ће га, по Цесарову наређењу, а у његовој отсуности, предложити да се прихвати: ради рађања деце Цесару се допушта да се жени сваком женом коју он зажели, а старији Курион назвао је Цесара у једној беседи „мужем свију жена и женом свију мушкараца“ (Suet. *C. I. Caes.* 49—52). Корзиканац је био страстан човек, али без љубави: уметник у војевању и побеђивању, али не и уметник у љубави, он је миловао жене исто онако као што је вршио нападе, брзо и продорно ударајући, или као што је и јео, журећи се и гутајући залогаше; целог свог живота он није имао времена за љубав, и сам је о себи говорио да није никад истински волео, осим нешто мало Жозефину, па и то зато што му је тада било двадесет и седам година (Lord Holland *Foreign reminiscences*, франц. издање 1862). „Уосталом жене имају над њим нешто власти, само пет до шест дана у години, па и то . . .“ примећивала је жалосно Жозефина. Осим Жозефине, која је била највећа страст његова живота⁴²⁾, остале његове љубави биле су готово све на брзу руку и пролазне.

И Александар и Цесар и Наполеон у своме војничком херојству јесу космичне величине, као што су у религиозности космични Мојсије, Конфуције, Буда, Христос, у песништву Хомер, Есхил, Данте, Шекспир, најуниверсалнији у најуниверсалнијој од свих уметности, у ликовној уметности Фидија, Микеланџело, Рембрант, Роден, у музици Бетовен, у чијем је чуду звукова целокупна досадашња култура нашла

⁴²⁾ E. Lenk *Das Liebesleben des Genies*, Radeburg (Bez. Dresden) 1926, pg. 339.

свој глас, у филозофији Лаоце, Платон, Аристотел, Шанкара Ашарја, Лајбниц.

Као Цесар и Наполеон што претстављају космичну снагу зрелих људи, Александар претставља *космичну снагу младости*. Легао је у гроб као Ахилеј, пре него је достигао пуну меру мушке зрелости, као трава која се сасуше пре него сазри. Кад је умро, и то од жестоке маларије⁴³, навршио је тек тридесет и две године и осам месеца (Агг. VII 24 ss; Plut. *Alex.* 75 ss). Своју космотворну каријеру завршио је у годинама кад други своју способност за рад тек отпочињу да развијају. У тим годинама Цесар још није био познат, а Наполеон је био тек у почетку своје каријере. Александар припада малом кругу одабраних кратковекних људи, у који, на пример, иду Рафаило, Шилер, Пушкин, Бајрон, Шели, Џ. Кијтс, П. Петровић Његош. Као накнаду за рану смрт удес је те младе људе обдарио раним брзим развитком, тако да су за свога кратког боравка на земљи ипак могли подићи себи monumentum aere perennius. Било је, додуше, и других који су у својој младости постали велики, али се они нису обесмртили само њоме него и стваралаштвом у својим доцнијим годинама. Македонски краљ, међутим, најсмелији и најсрећнији од свих космотвораца, једини је херојски лик у историји кога обасјава неупоредив чар младости, као Ахилеја, његова давног претка с материне стране. Александар је био младић који себе и своје делање није везивао за вољу судбине, који није као Цесар поверавао себе својој срећи, као Наполеон својој звезди, него је веровао у себе и у своју мисију, у бога кога је носио у својим грудима. Његова младост није била припрема, сан, слутња, нада, обећање, ни увод, нацрт, торзо, одломак, перспектива, него грандиозно испуњење. И његово светско-историско дело, као и дело Цесара и Наполеона, који ће се на њега угледати⁴⁴), као и Карло XII-и, није било дужност и задатак, ствар позива, него нужно зрачење његова исполинскога бића и његове космотворне снаге, тј. његова демонско-лична функција, коју чини небеска жудња (οὐράνιος ἔρως) којом је он треперио, и урођена чежња за циљевима које нико раније није достизао (πόδος), биле су истоветне с његовим херојско-откривачким замахом и његовом космичнооснивачком и космократорском функцијом.

Београд.

М. Н. Ђурић.

⁴³) M. Bertolotti *Alessandro Magno*, La critica medica nella storia, Torino 1932.

⁴⁴) Strabo XIII 1, 27 (508, 46); Plut. *Caes.* 11; Suet. *Caes.* 7; R. Hirzel *Plutarch* (Das Erbe der Alten, I. Reihe, Heft 4), Leipzig 1912, pg. 165; E. Ludwig *Napoleon*, Berlin 1928, pg. 15, 19, 27, 70, 121, 123, 125, 127, 131, 133, 191, 214, 231, 245, 647.

SUMMARY

M. N. Gjurić: ALEXANDER THE GREAT AS AN OECUMENICAL COSMOTHETIST

In Chapter I, the author depicts Aristotle as the founder and ruler of the oecumenical world in theory and Alexander the Great, his pupil, as its founder and ruler in practice. Karl Marx's statement that Aristotle is none other than the Alexander the Great of Hellenic philosophy leads to the conclusion that the conquest of order in the philosophic realm by the master, and in the political realm by the pupil, are nothing else but diverse sides of one noble and dramatic project — the two greatest citizens of the Balkans ordering and unifying two chaotic and intolerably divergent worlds.

In Chapter II, the author shows that Alexander cannot be accused of destroying Athens' political independence by his conquests. Athens declined because of commercial corruption and political chaos: the city-state was brought to ruin by insatiable merchants and bankers who sapped the vital resources of her people and by incompetent politicians and clever orators who plunged an industrious populace into disastrous plots and wars. The general interests of future civilization dictated the need for Macedonia's victories and hegemony, and it was only Macedonia, in that world constellation, that could transmit the Hellenic, and thereby the supreme human thought, to the East and sow its seeds in all the four corners of the earth.

In the following chapter, the author describes how Alexander gradually developed into the symphonic composer of Europe, Asia and Africa, into the conductor of the multi-national oecumenical orchestra in which each nation-instrument had its score, and the conductor himself had his role as the cosmothetist and cosmocrat.

The principal factors in Alexander's cosmothetic activity are pointed out and illumined in Chapter IV. These factors are: his unquenchable thirst for constantly discovering, learning and achieving something new (Arr. *Anab.* I 3, 5 πόθος λαμβάνει αὐτόν; VII 19, 6 ἀπληστος τοῦ κτᾶσθαι τι ἀσι), the lust which forever urged him on (*Anab.* V 25, 2 ἐπιθυμία τοῦ πρόσω εἶναι), and finally, the ambition to accomplish something new and unique everywhere he went (*Ind.* 20, 2 ἐκνικῆσαι γὰρ αὐτῷ τὴν ἐπιθυμίην τοῦ καινόν τι ἀσι καὶ ἄτοπον ἐργάζεσθαι).

In the fifth chapter, the author sets out how Alexander's successors very ably promoted Hellenic culture and created broad expanses for the Hellenic spirit as well as excellent conditions for it to undertake its civilizing mission in the world. The author goes on to demonstrate how Hellenic culture spread to all corners of the world and how the stream of oriental cults and faiths penetrated into the decadent and despondent Hellas along those very lines of communication that were opened up by the young cosmothetist.

In Chapter VI, the author shows that with its universal policy of political concentration and with its fulfilment of Alexander's cosmopolitical will in both the political and cultural domains the Roman *Orbis terrarum* was merely the continuation and expansion of Alexander's world-empire.

In the seventh chapter, the author stresses that the usual comparisons between Alexander, Caesar and Napoleon are a proof of the great similarity of their historic missions. The writer finds that the connecting link among these three powerful historical personalities is their cosmothetic activity, whereby they tried to transform the chaotic and intolerably variegated world into a cosmic whole. While Caesar and Napoleon are the embodiments of cosmic force and the magnitude of mature men, Alexander incarnates the cosmic force and the greatness of heroic youth, that is, he shows that youth need not only signify raw material or a possibility, an introduction or outline, a dream or a hope, but also at the same time an entelechy — an admirable realisation of potential capacity.